

Klara BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ

TORKVESI - JEDNOSTAVNA ELEGANCIJA PRAPOVIJESNOG UMJETNIČKOG OBRTA

UDK UDK 903.25“637“:739.4/5

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 20. 07. 2010.

Odobreno: 15. 09. 2010.

Dr. sc. Klara Buršić-Matijašić, izv. prof.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Odjel za humanističke znanosti

Odsjek za povijest

Ivana Matetića Ronjgova 1

HR - 52100 Pula

Torkvesi ili kolustaste ogrlice čine omiljeni nakit za vrat koji se javlja tijekom brončanog doba. Obično su od jednog komada metala bronce, željeza, srebra ili zlata. Mogu biti glatki, tordirani, cjevasti, čvorasti kao i bogato ukrašeni. Većina ima otvorene krajeve koji završavaju različitim inačicama. Tijekom mlade faze željeznog doba Europe postaju oznaka keltskih ratnika, plemenskih vođa i heroja. Za Kelte je torkves bio mnogo više od običnog nakita - predstavljao je predmet identiteta jednog naroda. Običaj nošenja masivne ogrlice nastavlja se i kod rimskih vojnika, a prisutni su i u opremi pokojnika ranog srednjeg vijeka. Ogrlice - torkvesi spadaju u obročast ukras koji se nosio pojedinačno ili više komada zajedno.

Tordirani srebrni torkves s otoka Krka, pronađen na položaju Šinigoj u gradu Krku, s krajevima u obliku stiliziranih ptičjih glava, predstavlja izuzetan nalaz kojeg promatramo u okviru sjevernojadranskog mladog željeznog doba.

Ključne riječi: prapovijest, torkves, Liburni, Otok Krk

Godine 2008. u Arheološki muzej u Zagrebu s otoka Krka doneseno je na restauraciju više predmeta. Materijal je pronađen kao rastresit nalaz u iskopu kanala za infrastrukturu na predjelu Šinigoj u gradu Krku. Među predmetima, pored srebrne igle, dvije srebrne plastične figurice ptica, dio luka brončane fibule, isticao se srebrni tordirani torkves.¹ Kako su predmeti pronađeni

pojedinačno, bez okolnosti nalaza, bez većih nedoumica o metodi znanstvenog pristupa, izdvojila sam torkves od uvijene srebrne žice, otvorenih krajeva koji završavaju stiliziranim ptičjim glavama. Maksimalni promjer predmeta iznosi 11,8 cm, maksimalna širina najšireg dijela: 0,6 cm; dužina ptičjih glava: 1,4 i 1,7 cm. Težina: 40 gr (sl. 1).

¹ *Zabvaljujem ovom prilikom nalazniku, sakupljaču i ljubitelju starina gospodinu Italu Samblich.*

Sl. 1. Srebrni torkves iz grada Krka (foto Arheološki muzej Zagreb).

Sl. 2. Srebrna ploča kultnog kotlića iz močvare kod Gundestrupa (Danska), 1. st. pr. Kr. (Kruta 1991., 504).

Sl. 3. Umirući Galačanin (Mattei 1991., 70).

Sl. 4. Višestruki tordirani torkvesi japodske grupe, Ostrožac (Drechsler-Bižić 1987., sl. 22: 20).

² Divković, Mirko, *Latinsko brvatski rječnik*, Zagreb 1900. (reprint 1980.).

³ Već antički pisci poput Strabona bilježe običaj nošenja torkvesa kod Kleta (Strabon, *Geografija*, IV, 4-5). Pleteni srebrni torkves s tri čvora dio je opreme keltskog ratnika: Turk 2006., 98-99, sl. 78.

⁴ Pored bogatog naoružanja na kamenoj skulpturi keltskog starješine iz druge pol. 1. st. pr. Kr. iz Avignona, oko vrata se ističe pozamašan torkves (Rapin, 1991., 332).

⁵ Wilkes, 1992., p. 223: "Illyrian chiefs wore heavy bronze torques".

⁶ Srejšović 1997., 739-740.

⁷ Tomičić 1992., Rapan Papeša 2009., 137-142. U Istri je pronađena slična narukvica od spleteno žice iz groba 13 nekropole kod rta Sorna datirana od 4. do 5. st. (Šonje 1979., 98, 104).

⁸ Na velikom broju rimskih statua koje predstavljaju keltske ratnike torkvesi su jedini "odjevni" predmeti koji poput božje zaštite predstavljaju zaštita od neprijatelja.

⁹ Na srebrnoj ploči velikog kotla iz Danske (Gundestrup) prikazan je keltski bog Cernunos čije je vrat ukrašen torkvesom, a koji u lijevoj ruci drži zmiju dok desnom pridržava još jedan torkves - prva pol. 1. st. pr. Kr. (Kruta 1991., 504).

¹⁰ Mattei 1991., 70-71.

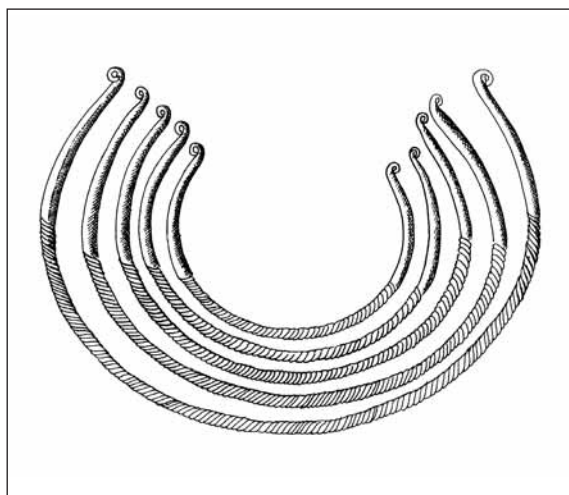
¹¹ Torbrügge 1969., 135.

¹² Naziv je preuzet iz terminologije Praistorije jugoslavenskih zemalja V., Željezno doba, a korišten je u radu Staneta Gabrovca (Gabrovec 1987., 41).

¹³ Ogrlica iz Ostrožca kraj Cazina sastoji se od pet otvorenih tordiranih torkvesa (Drechsler-Bižić 1987., Sl. 22: 20); iz Prozor kraj Otočca zajedno su objavljene tri tordirane kolutaste ogrlice (Balen-Letunić 2004., 361, 10 iste u: Balen-Letunić 2006., sl. 25).

¹⁴ Mibovilić 1977., *Limska gradina: grob 56* (T. 25: 2, 5) i *grob 57(?)* (T. 57: 22).

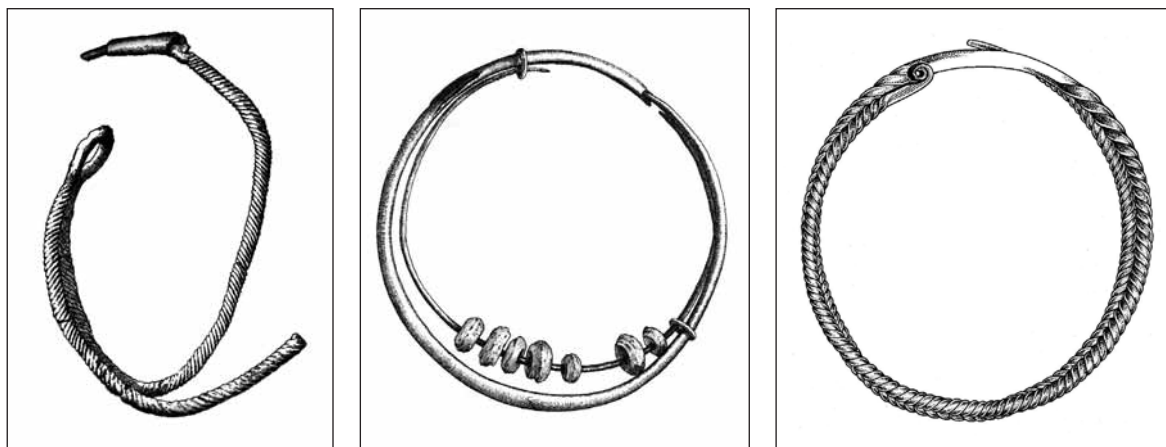
¹⁵ Histri upotrebljavaju i trodijelne ogrlice (Mibovilić 1977., 44, T. 10: 7; Mibovilić 2001., Tab. 52: 9 - grob 36; 54 - nalaz oštećenog groba uz sjeverni zid koridora "Prapovijesnog ulaza").

Torkvesi (kolutaste ogrlice) čiji naziv dolazi od latinske riječi *torqueo*, (*torsi*, *torsum*, 2.) što znači viti, obrtati, okretati,² obično su od jednog krutog komada metala bronce, željeza, srebra ili zlata, glatki, tordirani, čvorasti kao i bogato ukrašeni graviranjem, umetanjem koralja, crvenog emajla ili pak ukrašeni drugim elementima (privjescima, staklenim ili jantarnim perlama). Kao omiljeni nakit za vrat javljaju se tijekom brončanog doba, a od mlađe faze željeznog doba Europe postaju oznaka keltskih ratnika³, plemenskih vođa⁴ i heroja.⁵ Običaj nošenja masivne ogrlice nastavlja se i kod rimskih vojnika,⁶ a prisutni su i u opremi pokojnika ranog srednjeg vijeka.⁷ Torkvesi imaju duboko simboličko religiozno značenje koje predstavlja zaštitu unutar prostora kojeg zatvara krug,⁸ a istovremeno daje sigurnost puta u nadgrobni život kao i vjeru u ponovno uskrsnuće. To je i razlog zbog čega ih često nalazimo priloženim na pokojnicima, ali i na božanstvima, češće onih autohtonih ali i romaniziranih (sl. 2).⁹ Torkvesi su za Kelte predstavljali mistične predmete koji su čovjeka približavali bogovima.

Nezaobilazni primjer europske povijesti umjetnosti svakako predstavlja "Umirući Galačanin", (iz Kapitolijskih muzeja u Rimu), kopija jednog od kipova koji su kao zavjetni dar postavljeni na akropoli u Pergamu u slavu pobjede nad keltskim Galačanima. Skulptura predstavlja nagog mladića čiji vrat krasi pozamašni tordirani torkves sa zadržanim krajevima (sl. 3).¹⁰ Stela ratnika iz Hirschlandena pak, pokazuje ljudski lik čiji vrat također krasi masivna ogrlica, nastao je kao izraz halštatskog svijeta pod jakim italjskim utjecajem.¹¹

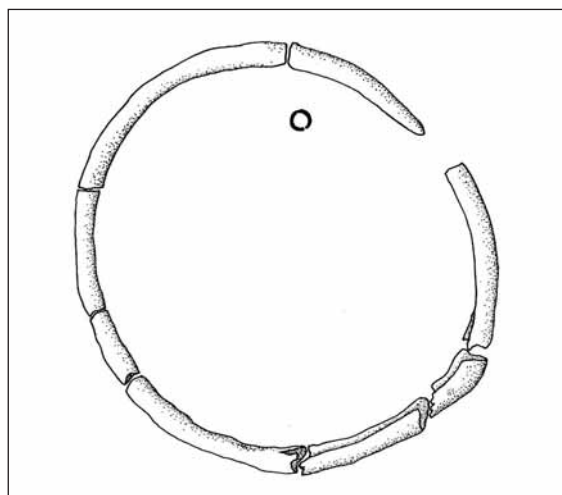
Ogrlice - torkvesi spadaju u obručast ukras¹² koji se nosio pojedinačno ili više komada zajedno (sl. 4).¹³ Među željeznodobnim torkvesima javljaju se dvodijelni¹⁴ kao i višestruki.¹⁵ Dvodijelnost može biti izvedena na nekoliko načina. Kod nekih, poput torkvesa Histra, tordirana žica, nakon što je dosegla zadanu širinu, vraća se i oba kraja završavaju na istoj strani.¹⁶ Drugdje se žica dva puta omata oko vrata (sl. 5).¹⁷ Torkvesi po obliku tijela mogu biti glatki,¹⁸ cjevasti,¹⁹ tordirani²⁰ ili pak čvorasti (sl. 6 a-b)²¹. Najčešće su okrugla oblika no prisutni su u omega obliku ili obliku lire (sl. 7 a-b).²² Tordirano ili pak čvorasto,²³ mahom je tri četvrtine opsega ogrlice. Vrlo rijetko tordiranje završava pri samom kraju kao kod primjera iz nekropole Prozor, gdje savijena žica završava kukicom.²⁴ Tordiranje je izvedeno savijanjem metala na više načina,²⁵ dok se sličan efekt mogao dobiti uvijanjem dviju žica (sl. 8).²⁶ Poseban model torkvesa čine oni koji su napravljeni isprepletanjem dvije ili tri žice s kojima su na pravilnim razmacima izvedene dvije ili tri omče. Takvi se

dijele u više tipova.²⁷ Brončani torkvesi ali ponajviše oni od plemenitih metala, mogu biti ukrašeni "herkulovim čvorom".²⁸ Presjek žice je najčešće okrugli, ali može biti i četvrtasti. Kod torkvesa okruglog ili rombičnog presjeka, površine su vrlo često ukrašene graviranjem.²⁹

Kod ovakvih ogrlica prisutna je velika raznolikost završetaka. Većina završava otvorenih krajeva, a završetci mogu biti različito formirani. Savijeni ili tordirani torkvesi istočnojadranskih grupa i kulturnih grupa neposrednog

zaleđa - histarske, srednjodalmatinske, liburnske grupe ili pak japodski torkvesi najčešće završavaju spiralnim završetcima.³⁰ To su najčešće raskucani krajevi uvijeni u svitak.³¹ Završetci mogu biti i bogato ukrašeni. Tako u grobu 120, Šmihela pod Nanosom, kod torkvesa glatkog tijela jedan kraj završava omčom s bogatim spiralnim završetkom.³² No ima i onih čiji jedan kraj završava kukicom za pričvršćivanje.³³ Kod čvorastih primjera jedan kraj završava spiralnom kukicom u kojeg se

Sl. 5. Višestruki torkvesi: a - Histri (Mihovilić 2001., T. XX, 1); b - Liburnska grupa (Batović 1987., T. XXXVIII, 18); c - Grupa Donja Dolina - Sanski Most (Čović 1987., T. XXVII, 11).

Sl. 6. Tipovi torkvesa: a - glatki: Moriška grupa, Mokrin (Garašanin 1983., T. LXVII, 10); b - cjevasti: histarska kultura, Nezakcij (Mihovilić 2001., T. VII, 11); tordirani: kasno brončano doba japodske grupe, Vlaško polje (Drechsler-Bižić 1983., T. LV, 4); d - čvorasti: Svetolucijska grupa, Most na Soči (Gabrovec 1987., T. XIII, 8).

¹⁶ Gabrovec - Mihovilić 1987., T. XXX: 1 - Nezakcij, grob V/27. Kartu rasprostranjenosti dvodjelnih tordiranih torkvesa sačinila je Teržan (Teržan 1996.).

¹⁷ Kod grupe Donja Dolina - Sanski most, žica se dva puta omata oko vrata. Jedan krak završava kukicom, a drugi stanjenom žicom (Čović 1987., T. XXVII: 11 - Donja Dolina, faza 2c).

¹⁸ Poput onih Moriške grupe ranog brončanog doba Panonsko-Podunavske regije: Garašanin 1983., T. LXVII: 10; T. LXVIII: 16.

¹⁹ U histarskim grobovima u Nezakciju: Mihovilić 2001., Tab.2: 18; tab. 5: 8; T. 7: 11.

²⁰ Kasnobrončanodobni japodski primjer iz Biljana: Batović 1983., sl. 20: 22

²¹ Primjer iz groba 957 Mosta na Soči: Gabrovec 1987., 126, T. XIII: 18, 15.

²² Javljaju se u Srednjodalmatinskoj grupi na lokalitetu Gradac kraj Posušja (Čović 1987., 455, T. XLIX: 15).

²³ Gabrovec 1987., Svetolucijska grupa, T. XIII: 8 - grob 480 i 15 - grob 957. Kod čvorastih torkvesa, žica tijela mogla je biti savijena na različite načine (Guštin 2009., 479).

²⁴ Drechsler-Bižić 1987., T. XLV, 10.

²⁵ Primjeri brončanib torkvesa 5. st. pr. Kr. iz Francuske pokazuju različite načine tordiranja. Kod jednih je brončana žica jednostavno savijena i tvori motiv špage, a kod drugog je tordiranje izvedeno tako da po središnjem, nešto širem reburu, teče kanelura (Roualet 1991., 154).

²⁶ Horedt 1973., sl. 16, C1c.

²⁷ Brojni su na alpskom i predalpskom prostoru, dok je u sjevernoj Italiji, u pokrajini Veneto kao forma keltskog utjecaja od IV. do II. st. pr. Kr., njihova najveća koncentracija na prostoru srednjeg i gornjeg toka rijeke Piave. (Marchesetti 1903., T. XVIII, 21; Rigbi 1983., 168-170; Guštin 1991. str. 45, sl. 25; Camerin 1993., 168, Tav. 4: 18, 19; Croce Da Villa 1991., 217-218; Guštin 2009., 477, sl. 2). Zbog većeg broja primjera brončanib ili srebrnib ogrlica od dvije ili tri prepletene žice s tri čvora u srednjelatenskom horizontu Notranjske i Krasa, zbog karakterističnog nalaza u grobu 36 u Idriji uz Baču, definirane su kao tip Idrija (Guštin 1975., 481-482, karta 4.).

Sl. 7. Oblici torkvesa: a - okrugli: Grupa Donja Dolina - Sanski Most (Čović 1987., T. XXV, 14); b - oblika lire: Srednjodalmatinska grupa (Čović 1987., T. XLIX, 15).

Sl. 8. Vrste tordiranja (Roualet 1991., 154).

²⁸ Bronačni torkves iz Roulerot (Aube - Francuska) iz kraja 4. i početka 3. st. pr. Kr. (Charpy 1991., 246); zlatni torkves iz Clonmacnoise (Irska) s početka 3. st. pr. Kr. (Raftery 1991., 560).

²⁹ Primjer iz Nezakcija rombičnog presjeka ukrašen motivima riblje kosti i cik-cak: Mihovilić 2001., Tab 64: 8, 18, ili pak primjer iz liburnskog groba u Krkoviću: Batović 1983., sl. 20: 21; T. XLIII: 7 kao i Maravića tumulusa I, glasićke kulturne skupine: Čović 1983., sl. 28: 6; T. LXII: 1.

³⁰ Mihovilić 2001., T. 64: 11; Čović 1987., Srednjodalmatinska grupa: faza 4, T. XLIX, 15 - Gorica; Batović 1987., Liburnska grupa I. faza, 9. st. pr. Kr., T., XXXVII, 7 - Nim, dio groba; Montagnari Kokelj 1997., nekropola Sv. Barbare: grob 25, Tab. 25: 4.

³¹ Velik broj ulomaka torkvesa iz nekropole Sv. Serula (Sočerb) završava "a rotolo" (Vidulli Torlo 2002, 73-74).

³² Gabrovec 1987., T. XVIII: 10.

³³ Drechsler-Bižić 1987., japodska grupa, starije željezno doba, T. XLV, 10 - Prozor. Brončani torkvesi iz Francuske - pokrajina Champagne, kukica se pričvršćuje za palmestasti završetak (Roualet 1991, p. 154).

³⁴ Gabrovec 1987., T. XIII: 15.

³⁵ Batović 1987., Liburnska grupa, II. faza, 8.-7.st. pr. Kr., T. XXXVIII, 18; Čović 1987., Srednjodalmatinska grupa, faza 4, T. XLIX: 17 - Crvenica - Ritke Liske; 18 - Gorica. Takav je sistem poznat i s naušnica Osora, Kavanele, Grobnika i Kastva (Glogović 1989., T. 38: 5-14).

³⁶ Vinski Gasparini 1973., 169, T. 131: 19; Vasić 1987., T. LXX: 11, T. LXXI: 3 (Vlaštica i Mačedonci). Veliki broj primjera, kako brončanih tako i zlatnih, poznat je iz europskih nekropola madeg željeznog doba: zlatni torkves "a tamponi" iz groba br. 2 nekropole Santa Paolina di Filottrano (Ancona - Italija); brončani torkves ukrašen urezanim florealnim motivima iz groba nalazišta Les Commelles a Prunay (Marne - Francuska); nekropole Carzaghetto - Canteo sull'Oglio (Mantova - Italija) (Kruta 1991., 202, 207, 223); iz nekropole Moravske (Čičmar 1991., 274).

³⁷ Preložnik et al. 2006., 41, 16.

³⁸ Mihovilić 2002., T. 64: 25.

³⁹ Drechsler-Bižić 1983., 385; T. LV: 4.

⁴⁰ Rigbi 1983., 168, T. II: 14-15.

⁴¹ Kaul 1991., 540.

umetao drugi, stanjeni vrh.³⁴ Neki torkvesi kao sistem za zatvaranje imaju cjevčice ili spiralne dijelove u koje se umeću stanjeni krajevi,³⁵ a mogu imati i "T" završetke³⁶ (sl. 9 a-d). Također su česta pojava primjerci s lukovičastim završetcima odnosno završetka oblika češera.³⁷ Kod nekih primjera krajevi prelaze jedan preko drugoga (preklapaju se), a mogu biti i spojenih zaključaka.³⁸ Kod torkvesa otvorenih krajeva iz kasnog brončanog doba Japoda, debela uvijena žica završava s rupicama za provlačenje uzice.³⁹ Kod već spomenutih brončanih ili srebrnih torkvesa od isprepletene žice s petljama, krajevi završavaju ušicom koja je služila za provlačenje vezice kojom se ogrlica zatvarala na zatiljku (sl. 10).⁴⁰ Koliko je moda nošenja torkvesa bila raširena govore oni s loptastim krajevima

koji su se pojavili na prostoru Danske, Švedske i Norveške, a sjedinjuju keltsku modu ukrašavanja s željeznodobnim načinom nošenja ogrlica.⁴¹

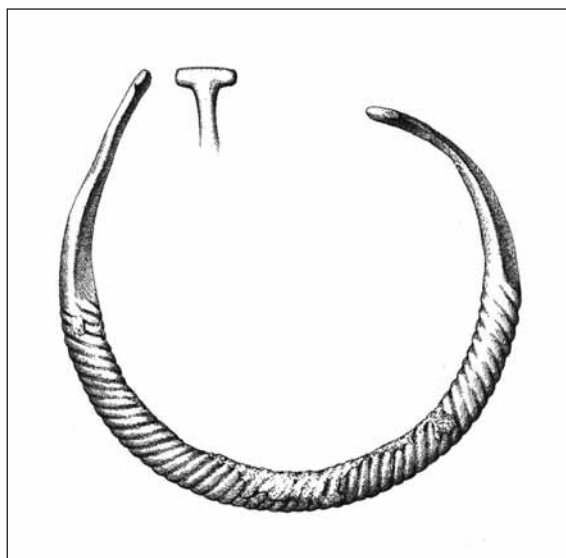
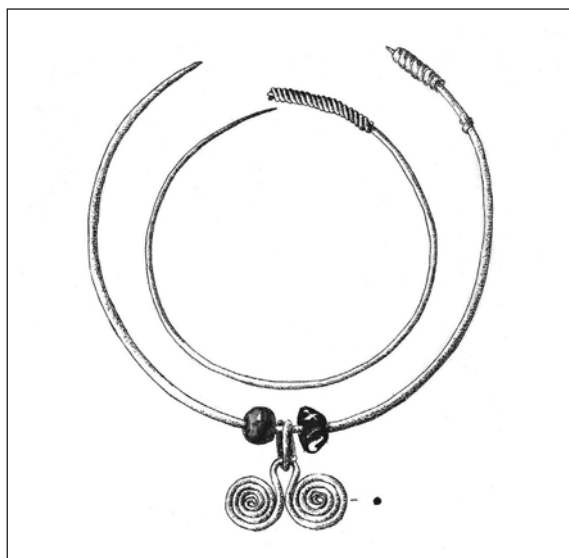
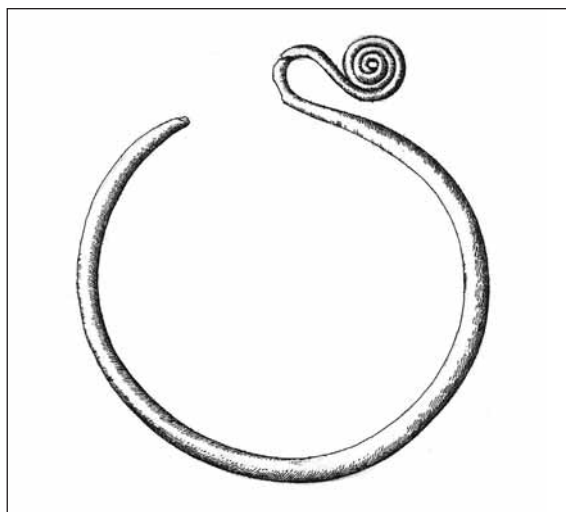
Torkvesi mogu biti bogato ukrašeni privjescima,⁴² staklenim perlama,⁴³ aplikacijama koralja ili crvenog emajla⁴⁴ (sl. 11 a-b).

Prvenstveno su se nosili oko vrata no Japodi ih koriste i kao ukras kalotastih kapa izrađenih od sukna ili kože.⁴⁵

Veličina torkvesa može biti prikazana u promjeru ogrlice, ali i u debljini njenog tijela. Kod glavnine primjera, zbog oštećenja ili djelomične sačuvanosti u literaturi nisu navedene dimenzije. U većini slučajeva njihovi se promjeri kreću od 10 do 20 cm.⁴⁶

Torkvese nalazimo u grobovima,⁴⁷ ostavama,⁴⁸ kao

pojedinačni nalazi (poput našeg primjera s Krka) ili kao dijelovi skulptura.⁴⁹

Torkvesi su kao omiljeni⁵⁰ nakit prepoznati i kao muški ali i kao ženski predmet. U starijem željeznom dobu spominju se pretežno kao ženski prilog u grobovima dok u mlađem željeznom dobu predstavljaju isključivo mušku nošnju. Kod Japoda važan dio ženske ali i muške nošnje bile su kalotaste kape koje su dodatno mogle biti ukrašene torkvesima⁵¹ dok torkvesi, kao onaj u grobu Ostrožac kraj Cazina, dio su japodske ženske nošnje.⁵² U grobu na Konjskom brdu kraj Perušića torkves je bio priložen pokojnici koja je pripadala višem sloju plemenske zajednice.⁵³ Bogat grob 289 iz Dobove (Dobovsko-Ruške grupe) karakteriziran je kao tipično ženski grob s narukvicama, ogrlicama - torkvesima, fibulama u obliku violinskog gudala.⁵⁴ Tako i u Dolenjskoj u stupnju Podzemelj, torkvesi odnosno obručast ukras i ogrlice, također su dio ženske nošnje.⁵⁵ Nadalje u stupnju Stična čvoraste ogrlice mogu biti dio ženske, ali i muške nošnje,⁵⁶ a najčešće se nalaze među prilozima dječjih grobova.⁵⁷

U drugom stupnju Notranjskih nekropola, tordirane i glatke brončane, ali i željezne ogrlice pripadaju ženskim grobovima.⁵⁸ Torkvesi čine sastavni dio kako ženske tako i muške nošnje Cenomana III. st. pr. Kr.⁵⁹ Tijekom mlađe faze željeznog doba Europe, torkvesi postaju oznaka keltskih ratnika,⁶⁰ plemenskih vođa i heroja, a pojedini plemići zapošljavanju najbolje obrtnike koji će proizvesti najljepše primjerke primijenjene umjetnosti Europe.⁶¹

Torkvesi se javljaju gotovo kod svih kulturnih grupa brončanog i željeznog doba Europe od krajnjeg istoka (Galati) do Iberijskog poluotoka na zapadu, ali i krajnjeg sjevera Starog kontinenta.⁶²

Kronološki prve torkvese nalazimo u kulturama ranog brončanog doba srednje Europe⁶³ i sjeverne Italije.⁶⁴ Kod većine kultura na prostorima od Podunavlja na jugu do Njemačke i Češke na sjeveru, pored bogatog repertoara nakita u grobovima, nalazimo ovu specifičnu ogrlicu u raznim varijantama. Torkvesi, ali i drugi oblici nakita (igle, naočaraste fibule), kao karakteristika velikog broja skupina, neki autori smatraju proizvodom "podunavskih

Sl. 9. Tipovi završetaka: a - spiralni: Liburnska grupa, Nin (Batović 1987., T. XXXVII, 7); b - spiralni: Notranjska grupa, Šmihel pod Nanosom (Gabrovec 1987., T. XVIII, 10); c - stanjenih krajeva i cjevastih završetaka (Srednjodalmatinska grupa, Gradac kraj Posušja i Gorica (Čović 1987., T. XLIX, 17, 18); d - "T" završetci (Vasić 1987., T. LXX, 10).

⁴² Gabrovec 1983., Dobovsko-ruška grupa: tab. VIII: 4; Batović 1987., Liburnska grupa, II. Jaza, 8.-7.st. pr. Kr., T. XXXVIII, 18 - Zbirka Snjegovoj; Čović 1987., Srednjodalmatinska grupa, Jaza 4, T. XLX, 17 - Gorica.

⁴³ Balen-Letunić 2006., 47. Primjerak iz groba 11 nekropole Sv. Barbare kraj Muggie predstavlja ogrlicu od glatke žice sa savijenim krajevima na kojoj je bilo nanizano 18 dugmetastih privjesaka - bule (Montagnari Kokelj 1997., 150: grob 11, T. 24: 3 - nekropola Sv. Barbara, Elleri).

⁴⁴ Beine (Marne) - druga pol. IV. st. pr. Kr. (Kruta 1991., 199).

⁴⁵ Lo Schiavo 1970., 472; Tav. XI: 1; Balen-Letunić 2006., 41.

⁴⁶ Torkves iz japodskog groba, 8. st. pr. Kr., iz Gospić - Lipe, širine 16,3 cm, napravljen je od bronce promjera 0,4 - 0,6 cm (Balen-Letunić 2004., 358, 2.2). Istovremeni, iz Prozora kraj Otočca, nešto je većih dimenzija: duž. 10-15 cm; šir. 27,5; 24,8; 20,2 cm (Balen-Letunić 2004., 360, 10), dok je primjer iz istovremene ostave iz Šarengrada - Bašćine kraj Iloka ima promjer 18 x 16 cm (Šimić 2004., 262, 3: 2). Iz groba Budinjak kraj Samobora, također iz 8. st. pr. Kr. brončana žica je savijena u promjer od 15 cm (Škoberne 2004., 315, 1. 1). Promjer ogrlice iz Mosta na Soči iznosi 16 cm, a težina 268 gr (Guštin 2009., 477).

⁴⁷ Limska gradina - grob 56 (Mibović 1977., 28-29, T. 25: 2, 5), Nezakcij - grob 36 (Mibović 2001., 203, T. 52: 9, 10).

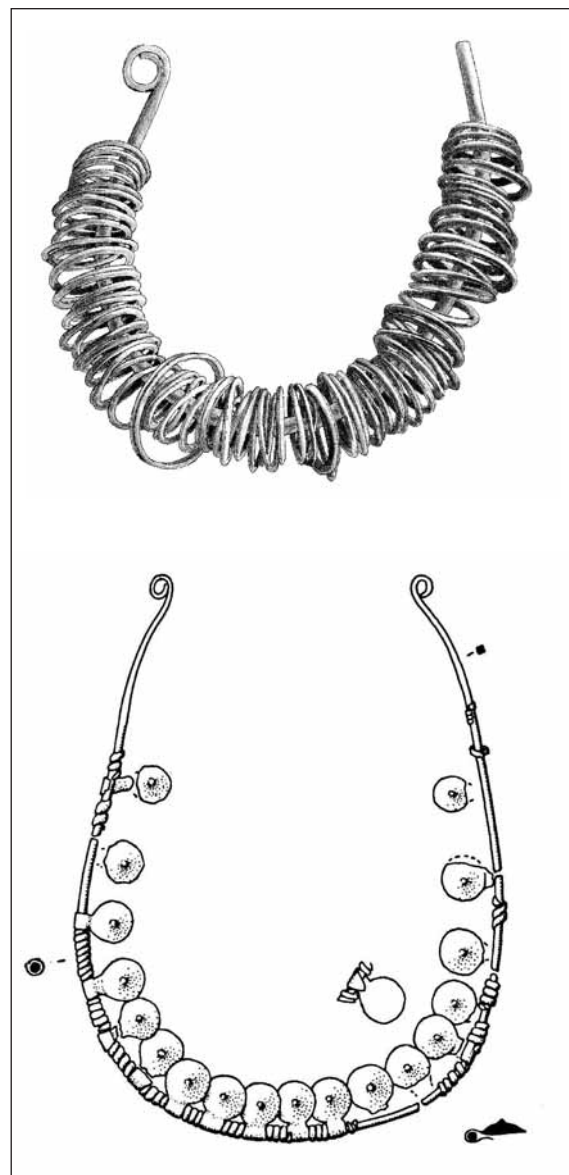
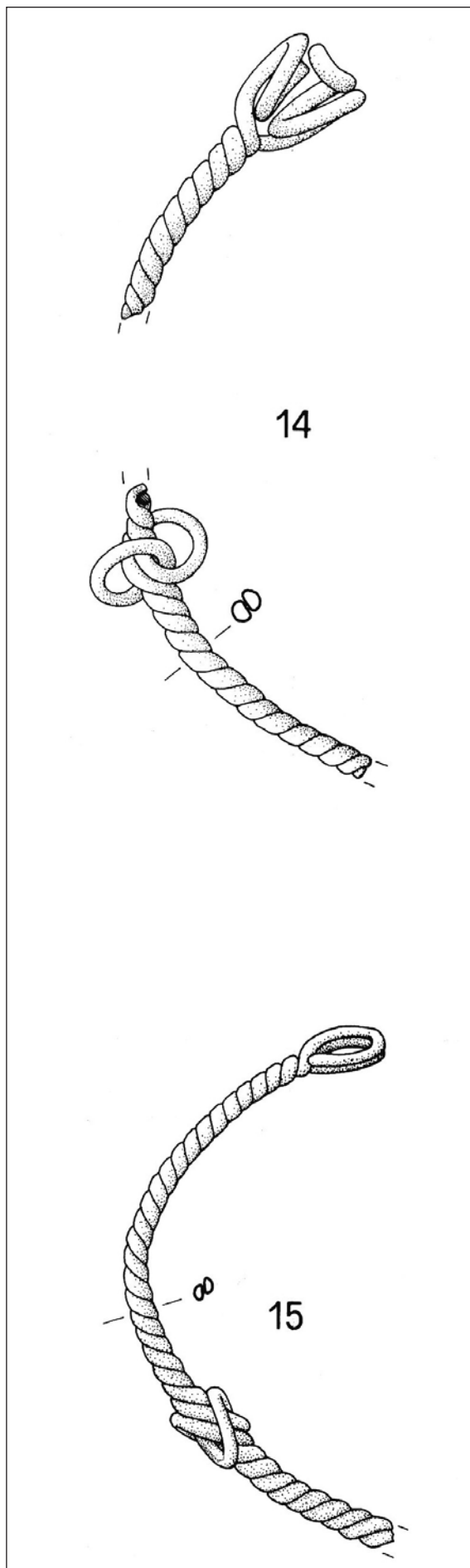
⁴⁸ Među preko 1000 komada predmeta naše najveće ostave iz Brodskog Varoša kraj Slavenskog Broda nalaze se i tri reprezentativna torkvesa iz Ha AI stupnja (Vinski-Gasparini, 1973., 95, T. 52: 29, 50, 54).

⁴⁹ Čitav niz skulptura keltskih, kao i kasnijih romaniziranih božanstava krase raskošni torkvesi. Tako skulptura mladića etruščansko-italske kolekcije u muzeju u Bolonji je zbog torkvesa prepoznata kao "mladi Kelt", a datirana u 3.-2. st. pr. Kr. (IL MUSEO CIVICO ARCHEOLOGICO DI BOLOGNA, a cura di Cristina Morigi Gori e Daniele Vitali, 195-196).

⁵⁰ Kolika im je bila važnost, govori primjer iz St. Jakarića, grupe Donja Dolina - Sanski Most, koji je najvjerojatnije nakon oštećenja zakopan (Čović 1987., T. XXIV: 20).

Sl. 10. Dijelovi torkvesa od ispletene srebrne žice s petljama čiji krajevi završavaju ušicom (Righi 1983, T. II, 14, 15).

Sl. 11. Bogato ukrašeni torkvesi: a - Jugoistočnoalpska regija - Dobovskoruška grupa, Dobova (Gabrovec 1983., T. VIII, 4); b - ogrlica od glatke žice sa savijenim krajevima na kojoj je nanizano 18 dugmetastih privjesaka - bule, Sv. Barbara, Elleri (Montagnari Kokelj 1997., T. 24, 3).

⁵¹ Balen-Letunić 2006., 45.

⁵² Drechsler-Bižić 1987., 400.

⁵³ Kolak 2008., T. 1: 2.

⁵⁴ Gabrovec 1983., 56, tab. VII.

⁵⁵ Gabrovec 1987., 41.

⁵⁶ Gabrovec 1987., 52.

⁵⁷ Teržan 1985.

⁵⁸ Gabrovec 1987., 156.

⁵⁹ Kruta, Manfredi 1999., fig. 41.

⁶⁰ U votivnoj ostavi u Sijeni pronaden je zlatni torkves s čepastim završetcima i nizom novaca, kao jedini povijesni dokaz Kelta povezanih uz događaje oko bitke kod Trasimenskog jezera 225. g. pr. Kr. Sličan nalaz potječe i iz okolice Vercellija (Kruta - Manfredi 1999., Fig. 45).

⁶¹ Kneževski grob u Reinheimu, 5. st. pr. Kr., sadrži zlatni kolut za vrat i ruke (Torbrügge 1969., 209).

⁶² U raskošnom katalogu tiskanom povodom izložbe u Palazzo Grassi u Veneciji može se pratiti velika raznolikost tipova torkvesa koji čine neprocjenjivo bogatstvo muzeja iz čak 24 države koje su sudjelovale u tom projektu (I Celti, Milano 1991.).

⁶³ Sberratt 1997., 257.

⁶⁴ Barfield 1971., 75.

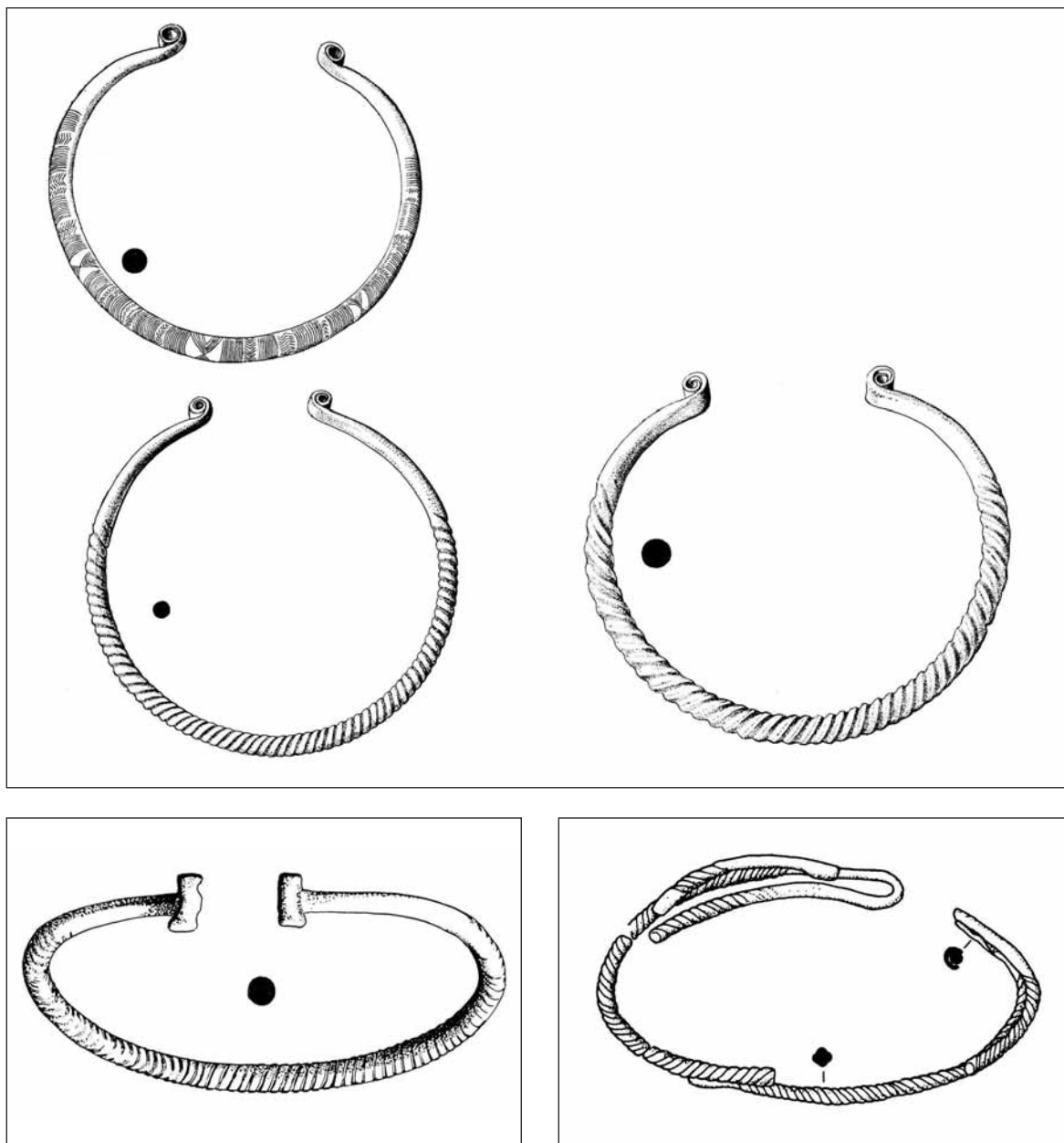
⁶⁵ Na prostorima današnje Vojvodine koja se nalazila stalnim etničkim i kulturnim utjecajima, formirala se moriška kultura, koju, poput mnogih kultura, poznajemo prvenstveno iz nekropola. Među bogatim nakitom istaknuto mjesto zauzimaju i torkvesi (Tasić 1974., 201-202, sl. 138).

⁶⁶ Zbog bogatstva materijala i velikog raspona trajanja, pri kronologiji torkvesa, ovom ćemo prilikom spomenuti samo neke od vremena kulture polja sa žarama, starijeg i mlađeg željeznog doba u koje se kronološki može smjestiti i naša ogrlica s Krka.

⁶⁷ Vinski-Gasparini 1973., T. 52: 29, 50, 54.

kultura“ koji su se Dunavom i njegovim pritocima širili Europom.⁶⁵

Torkvesi su uobičajeni predmeti u ostavama kulture polja sa žarama,⁶⁶ gdje im se među bogatim materijalom ne pridaje veća pažnja jer ne variraju u oblicima i dugotrajno su u upotrebi. Najčešće su vremenski neosjetljivi, a datirani su na temelju cjelokupnog materijala ostave ili grobnih cjelina. Oni su dio bogate opreme ratnika i predstavljaju karakterističnu nošnju stanovništva. Po Kseniji Vinski-Gasparini to je oprema ratnika koji su u prvom valu egejske seobe sudjelovali u rušenju istočnomediterranskog svijeta na prijelazu iz 13. u 12. st. pr. Kr. Torkvese nalazimo i u jednoj od najvećih ostava broskog Posavlja, *Brodski Varoš*. Među tisuću predmeta velike raznovrsnosti i tipološkog bogatstva našli su se, glatki, tordirani kao i torkvesi ukrašeni motivom jelovih grančica (sl. 12).⁶⁷ S obzirom na poznate ostave u Transdanubiji, Vinski-Gasparini je ovu ostavu datirala u Ha A1 stupanj (faza

Sl. 12. Torkvesi ostave Brodski Varoš (Vinski Gasparini 1973., T. 52, 29, 50, 54).

Sl. 13. Torkves ostave Šarengrad - Baščine (Vinski Gasparini 1973., T. 131, 19).

Sl. 14. Torkves, Limska gradina (Mihovilić 1972., T. 10, 7).

II).⁶⁸ U ostavi *Pričac*, kao najzapadnijoj ostavi broskog Posavlja, tordirani torkves sličan je tordiranoj narukvici srednjeg brončanog doba Podunavlja od kojih možda i vuče porijeklo. Ova ostava je nešto starija i datirana je u drugu fazu starije kulture polja sa žarama odnosno u kasniji Br D i Ha A 1 stupanj.⁶⁹ Nešto stariji jest torkves iz ostave *Bingula-Divoš* kraj Srijemske Mitrovice, koji se nalazi među materijalom koji nastavlja tradiciju Br C i Br D stupnja.⁷⁰ Njihova upotreba nastavlja se i u fazi IV kulture polja sa žarama (1000.-800. g. pr. Kr.) u grobovima iz Velike Gorice,⁷¹ kao i u istovremenoj ostavi Kamena Gorica.⁷² Torkves sa "T" završecima nalazi se u Šarengradskoj ostavi, jednoj od najmlađih ostava faze V (850.-750./700. g. pr. Kr. - 8. st. pr. Kr.) odnosno prijelaza Ha B na Ha C, kulture polja sa žarama međuriječja (sl. 13).⁷³

Torkvesi čine također i dio repertoara predmeta kulture polja sa žarama jugoistočnoalpske skupine. Glatki torkvesi i torkvesi s bogatim žičanim spletom u obliku osmica na kojima vise alkice ili samo s velikim brojem alkica, čine predmete bogatog groba 289 iz Dobove datiran u stariji period Ha A1.⁷⁴ Početak nekropole u Ljubljani predstavlja materijal starijeg stupnja kulture polja sa žarama. Tordirani torkvesi javljaju se u grobovima I b (9. st. pr. Kr.) i II a (prva polovina 8. st. pr. Kr.) stupnja.⁷⁵

U nekropoli Sv. Barbara kraj Milja (Muggia), koju autori dovode u vezu s obližnjim Škocijanom, odnosno nekropolom u Brešču, prisutni su predmeti slične tipologije koji se mogu datirati između 10. i 9. i u 8. st. pr. Kr. Stariji materijal iz nekropole dovodi se u vezu s prostorima istočnih Alpa i Balkanom, kao i centralnim i južnim Jadranom, dok onaj mlađi nalazi odjeka i u

⁶⁸ Vinski-Gasparini 1973., 94-95.

⁶⁹ Vinski-Gasparini 1973., 98, tab. 71: 24, 25, 33, 37.

⁷⁰ Vinski-Gasparini 1973., 107, tab. 86: 27, 28.

⁷¹ Vinski-Gasparini 1973., T. 104: 19, 20, 21.

⁷² Vinski-Gasparini 1973., T. 126: 10, 11, 12, 14.

⁷³ Za ovaj torkves autorica tvrdi da se ne može dovesti u vezu s inventarom kulture polja sa žarama. (Vinski-Gasparini 1973., 22, 169; T. 131: 19; Šimić 2004., 261, 3: 2).

⁷⁴ Gabrovec 1983., 56, tab. VII i VIII.

⁷⁵ Gabrovec 1983., 64-68, sl. 7: 15; sl. 8: 8; tab. XII: 11.

Sl. 15. Torkves s bogatim privjeskom i kaori školjkama, Japodska grupa, Prozor (Drechsler Bižić 1987., T. XLV, 10).

Sl. 16. Glatki torkves, 3. faza Srednjodalmatinske grupe, Gorica (Čović 1987., XLIX, 20).

sjevernoj Italiji. Tordirani torkvesi iz grobova 12 i 24 datirani su u 10.-9. st. pr. Kr. Istovremeni je također i torkves s dugmetastim privjescima iz groba 12, koji, pored željeznih fibula, materijala na temelju kojih Škocjan mnogi vide kao metalurški centar.⁷⁶

U Istarskoj grupi željeznog doba torkvesi su česta pojava među predmetima tradicije kasnog brončanog doba.⁷⁷ Nalaze se uz žare oblika šalice s urezanim ornamentom u grobovima 56 i 57 Limske Gradine datirane u 11. st. pr. Kr.⁷⁸ kao i u Nezakciju (V/27) (sl. 14).⁷⁹ Kristina Mihovilić uspoređuje naše tordirane torkvese s tordiranim narukvicama njemačkih grobova Wollmesheim i Gammertingen iz Ha A 1 faze, odnosno razdoblja II. faze depoa Transdanubije i sjeverne Hrvatske. Kao najbližijeg navodi torkves iz depoa Bodrogeresztur kojeg Brunn stavlja u III. stupanj, odnosno 11. st. pr. Kr.⁸⁰ Stoljeće mladi je torkves ovalnog presjeka iz groba 59 Limske gradine.⁸¹ Stare elemente kulture polja sa žarama Mihovilić vidi u torkvesu rombičnog presjeka⁸² koji su prisutni u grobovima I. skupine nekropole Dobova, datirani već u razdoblje Ha A1 (12. st. pr. Kr.). Cjevaste narukvice i ogrlice od tankog brončanog lima javljaju se istovremeno kad i žičani torkvesi. Primjerke autorica dovodi u vezu sa sličnim materijalom iz I.b stupnja ljubljanske grupe ili pak II. faze grupe Velika Gorica, kao i grobovima Fondo Sila i Brešca koji su datirani u kasno 9. st. pr. Kr.⁸³ Torkves s kuglicama nalazi se u grobovima zajedno s čunjastim fibulama datirane kroz drugu polovicu 7. st. pr. Kr.⁸⁴

Tordirane ogrlice uobičajeni su inventar japodskih nalazišta. Japodi nose ovu vrstu nakita od samog početka razvoja njihove nošnje (kasno brončano doba), potkraj 11. i u 10. st. pr. Kr. (faza Ia), koji postaju sastavni dio kulture kroz narednu Ib fazu (9. st. pr. Kr.).⁸⁵ U grobnim cjelinama

iz Vrepca, Smiljana, Kompolja i Prozora datirane su u početak 9. st. pr. Kr.⁸⁶ U ženskom grobu Ostrožac kraj Cazina ogrlica od pet otvorenih tordiranih torkvesa vrlo dobro je datirana u Ha B3 stupanj, odnosno drugu fazu razvoja Japoda, a njihova pojava smatra se kontinuitetom kulture polja sa žarama u sprezi s novim utjecajima.⁸⁷ Neznatno mladi je već spomenuti ukop (datiran u HaB3/HaC, konac 8. i sam početak 7. st. pr. Kr.) na Konjskom brdu gdje je također pronađen tordirani torkves.⁸⁸ Iz faze 5. japodske kulture, vremena s kraja starijeg i početka mlađeg željeznog doba (Ha D2-D3 - 500. g. pr. Kr.) potječe zanimljiv tordirani torkves savijenih krajeva za zatvaranje i križnim privjeskom od brončane žice s tri kaori školjke. Kaori školjke su vrlo rijetki predmeti koji su posredstvom Sredozemnih trgovačkih puteva stigli u Liku iz dalekih toplih mora (Indijskog oceana ili Pacifika) (sl. 15).⁸⁹

Delmatska kulturna skupina kasnog brončanog doba smještena na povijesnom prostoru između Krke i Neretve te od obale do dinarskog lanca u unutrašnjosti, tijekom kasnog brončanog doba njeguje ukrašavanje uvijenim/tordiranim ogrlicama kao i onima ukrašenim urezivanjem. Autori smatraju da je ovaj tip nakita potekao iz unutrašnjosti Balkana odakle su došle i na liburnsko područje (grob iz Krkovića).⁹⁰ Torkvesi iz srednjodalmatinske grupe javljaju se u svim fazama razvoja od početka 8. do kraja 4. st. pr. Kr. Tordirane ogrlice, pojedinačne ili čak u kompletu od pet javljaju se u ostavama Krehin Gradac i Otok (Vatina) 2. faze.⁹¹ Primjerak tordirane ogrlice pronađen je u grobu "Pod Stražnicom" u Crvenicama kraj Duvna datiran u 3. fazu,⁹² a glatke i tordirane brončane ogrlice prisutne su i u slijedećoj, fazi 4. koja predstavlja klasično razdoblje u razvoju srednjodalmatinske grupe čiji se kraj naslućuje nakon prve četvrtine 4. st. pr. Kr. (sl. 16).⁹³ Na

⁷⁶ Montagnari Kokelj 1997., 146-147.

⁷⁷ Gabrovec-Mihovilić 1987., 302.

⁷⁸ Mihovilić 1977., 45, T. 25: 2, 5; T. 26: 22.

⁷⁹ Mihovilić 2001., Tab. 44: 17, 23, 24, 25.

⁸⁰ Mihovilić 1977., 44.

⁸¹ Mihovilić 1977., 46, T. 29: 7.

⁸² Mihovilić 1987., 43, T. I: 2-3.

⁸³ Mihovilić 2001., 86-88.

⁸⁴ Mihovilić 2001., 85.

⁸⁵ Balen-Letunić 2006., 40-41.

⁸⁶ Drechsler-Bižić 1983., 385, T. LV: 4 - Vlačko Polje.

⁸⁷ Drechsler-Bižić 1987., 400.

⁸⁸ Kolak 2008., 107-113.

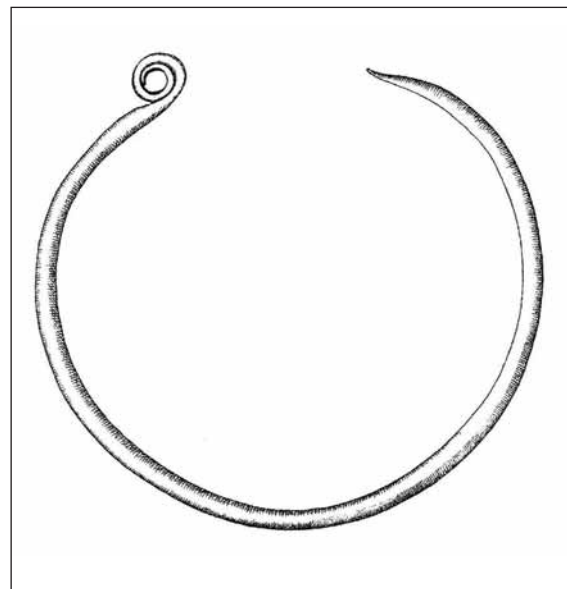
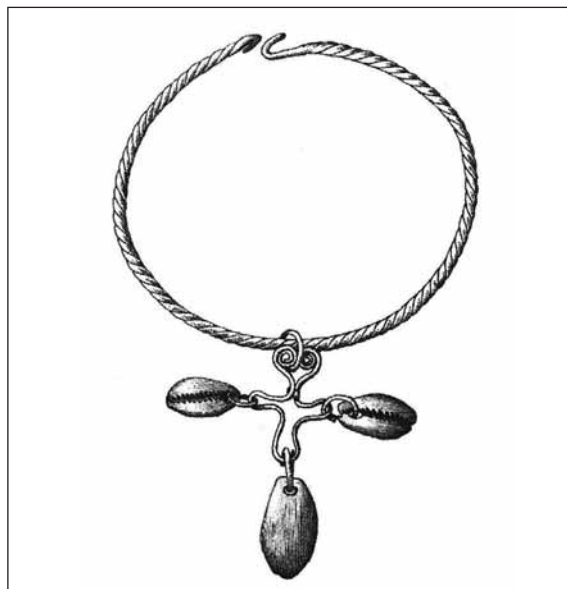
⁸⁹ Za naš Krčki torkves zanimljiv je podatak, kojeg prenosi Drechsler-Bižić, da sličan privjesak iz Picenuma datiran u 5. st. pr. Kr., nalazio u istom nalazištu gdje je bio i srebrni torkves (Drechsler-Bižić 1987., 431). No nažalost navod ne odgovara podacima u citiranoj literaturi. Kaori školjke javljaju se u fazi Piceno IV A, što odgovara 6. st. pr. Kr. Također se u tekstu nema spomena srebrnim torkvesima već samo brončani (Lollini, D. 1976., Tav. X: Piceno IV A, 5, 6, 8; 133-143).

⁹⁰ Batović 1983., 339, sl. 21, 7, 8; T. XLVIII, 1, 4.

⁹¹ Čović 1987., 448.

⁹² Čović 1987., 452, T. XLIX, 15.

⁹³ Čović 1987., 455, T. XLIX, 15, 20.

lokalitetu Tugare - Donji Vital u općini Omiš u dijelom devastiranom tumulu, pronađen je grob predstavnika vodećeg društvenog sloja kojeg je u nadgrobni život pratio brončani tordirani torkves.⁹⁴

Ovaj tip nakita prisutan je iz površinskog nalaza (selo Grbavica) i u srednjobosanskoj grupi i to u njejoj prvoj fazi u vrijeme formiranja željeznog doba u prostoru gornjeg toka rijeke Vrbasa i Bosne kao i Lašve, glavne pritoke Bosne u njenom srednjem toku.⁹⁵

Za komparaciju s materijalom iz nalazišta istočne jadranske obale svakako je potrebno posegnuti i u njeno zaleđe odnosno unutrašnjost, gdje je nezaobilazna glasinačka kulturna skupina kasnog brončanog doba u kojoj su glatki ili tordirani torkvesi prisutni u svim njenim kronološkim fazama (od kraja Br C do Ha B3) (sl. 17).⁹⁶ Glasinačka kultura poznaje tordirane ogrlice u razvojnoj fazi IVa željeznog doba u kojoj su one među naslijeđenim tipovima iz prethodne faze IIIc, a ostaju ograničena za ovaj kratki period.⁹⁷

Ako se vratimo na predalpski prostor današnje Slovenije u svjetlu željeznog doba, u Dolenjskoj grupi i u stupnju Podzemelj kao i stupnju Stična, naići ćemo na obručast nakit. Čvoraste brončane ogrlice u Dolenjskoj grupi tradicija su iz prethodne faze stupnja Podzemelj.

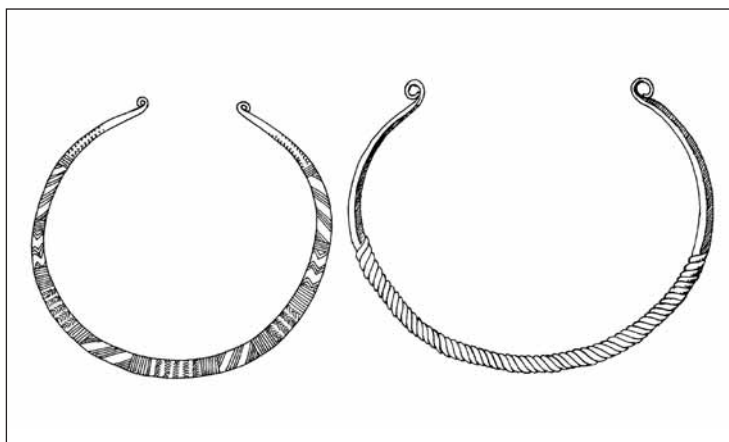
U Černomelju imaju željeznu jezgru poput istovremenih vačkih fibula. Po Gabrovcu metalne ogrlice su češće u Beloj krajini dok se u nekropolama centralne Slovenije javljaju sporadično.⁹⁸ U Svetolucijskom stupnju I. ukrasni predmeti pa tako i torkvesi, najčešće su napravljeni od željeza. Česti su čvorasti no ima i tordiranih. Tordiranje je element kojeg pratimo iz vremena žarnih polja, ali ga ovdje ne možemo izvoditi direktno jer ga prethodna faza ne poznaje (sl. 18).⁹⁹ U jugozapadnom dijelu Slovenije, na području rasprostiranja Notranjske grupe, tordirani torkvesi javljaju se u fazi 1 koja je datirana u 10. i 9. st. pr. Kr. Njihova upotreba kako tordiranih tako i glatkih, od bronce ili pak željeza, nastavlja se i u slijedećoj fazi 2 iz 8. st. pr. Kr. Glatke ogrlice sa spiralno savijenim završecima i obruč s petljom, karakterističan su materijal šestog stupnja (Stupanj Notranjska 6 - rani laten) ove skupine iz nekropole u Šmihelu.¹⁰⁰ Iz istog perioda potječe ostava iz Škocjana koja pored gotovo 1200 predmeta sadrži i glatki torkves sa spiralnim privjeskom.¹⁰¹ Ogrlice od brončane ili srebrne spletene žice tipa Idrija čine materijal srednjolatenskog horizonta stupnja Notranjska 7 (3. i 2. st. pr. Kr.).¹⁰² Ljubljanska grupa kulture žarnih polja živi vlastitim životom, zadržavajući ritoz kremacije, tijekom čitavog željeznog doba iako na prostoru između dolenske

Sl. 17. Tordirani torkves, Glasinačka grupa, Brezje, tumulus V (Čović 1983., T. LXIV, 1).

Sl. 18. Čvorasti torkves, Svetolucijska grupa, Most na Soči (Gabrovec 1987., T. XIII, 15).

Sl. 19. Čvorasti torkves, Grupa Donja Dolina - Sanski Most (Čović 1987., T. XXIV, 20).

Sl. 20. Torkvesi kasnog brončanog doba liburnske kulturne skupine (Batović 1983., sl. 20).

⁹⁴ Delonga, 2005., 250-251.

⁹⁵ Čović 1987., 484; sl. 27: 20.

⁹⁶ Čović 1983., 418, 424, 426, sl. 28: 6; sl. 29: 7, 13; T. LXIV: 1.

⁹⁷ Tordirana brončana ogrlica pronađena je 1889. godine u nalazištu Taline - tumul X i Taline tumulus XIX (Čović 1987., 582, 585, sl. 33: 1).

⁹⁸ Gabrovec 1987., 41, sl. 1: 21; T. I: 6, T. II: 7; 52; sl. 3: 14.

⁹⁹ Gabrovec 1987., 125, sl. 7: 22, 23; T. XIII: 8, 15.

¹⁰⁰ Guštin 1975., Gabrovec 1987., T. XVI: 17 - Škocjan - Brežac, grob 49; sl. 9: 18; T. XVIII: 10, 11 - Šmihel pod Nanosom.

¹⁰¹ Ruaro Loseri 1983, 150-151; Gabrovec 1987., 160.

¹⁰² Guštin 1975., 480, Karta 4., Sl. 3: 13.

Sl. 21. Ogrlice iz ostave Jagodnje Gornje (Batović 1974., T. XX, 20, 21).

Sl. 22. Završetci oblika ptičjih glava srebrnog tordiranog torkvesa iz Krka (foto R. Matijašić, kolovoz 2009.)

¹⁰³ Gabrovec 1987., 178-181.

¹⁰⁴ Čović 1987., 241, 252, sl. 15:10; T. XXIV: 20 - St. Jakarića, grob 14; XXV: 14 - Donja Dolina, Miće Petrovića, grob 3; XXVII: 11 - M. Petrovića st., grob 31.

¹⁰⁵ Čović 1987., 259, 259, sl. 16: 28.

¹⁰⁶ Škoberne 2004., 315, I. 1. - grob 3, tumul 27.

¹⁰⁷ Batović 1983., 311, sl. 20: 21, 22; T. XLIII, 7.

¹⁰⁸ Batović 1982., 16; Batović 1987., 349, T. XXXVII: 7. U II. fazi, stupnju B, odnosno u 7. st. pr. Kr., među brojnim grobnim priložima prisutna je po prvi put ogrlica sa zrnima jantara (Batović 1987., T. XXXVIII, 18).

¹⁰⁹ Upotrebljava se jantar te brončani lim (Batović 1987., T. XXXVIII, 18).

¹¹⁰ Batović 1987., T. XXXVII, 7.

¹¹¹ Glogović u tablici prikaza nakita horizonta lučne fibule s dva gumba (Ha A2) u Liburniji i Dalmaciji donosi tri primjerka torkvesa: iz Bjeline, Beline Glavice i Potravlja (Glogović 1989., T. 1).

¹¹² Batović 1987., 366-367.

¹¹³ Batović 1983., 311.

¹¹⁴ Iz fotografije predmeta pronađenih početkom 20. st. također na prostoru Šinigoj u Krku, daje se naslutiti oštećeni kolut koji bi mogao predstavljati ogrlicu-glatki torkves ili pak narukvicu (Bulić - Polonijo 1931., T. I., 7). Nasuprot otoku Krku, najbliži nalaz brončanog torkvesa jest onaj u Senju, lokalitet Štela 1964. godine, kojeg Batović na temelju analogija datiraju u 9. st. pr. Kr. (Batović 1960., 73-74). S Krka, iz grobova u Baškoj, potječe ogrlica od spiralnih cjevčica koja se čuva u Beču (Batović 1987., 363-364).

¹¹⁵ Ogrlica iz ostave iz Jagodnje Gornje, na čiji je kolut namotana spiralno savijena žica te raščlanjena poprečno savijenom žicom datirana je u 4. st. pr. Kr. Novost ovakvog ukrasa u posljednjoj fazi liburnske kulture dovodi se u vezu sa starijim etrurskim modelima preko helenističkih utjecaja iz Italije (Batović 1974., 206-207, T. XX: 20). Ogrlica sličnog ukrasa gdje je oko koluta uvijena trakasta žica, potječe iz nekropole San Servolo (Sočerb) koja je na temelju liburnske datirana u isto vrijeme, 4.-3. st. pr. Kr. (Vidulli Torlo 2002., 73-74, br. 57-58).

¹¹⁶ Batović 1987., 363-364.

¹¹⁷ Batović 1987., 367.

¹¹⁸ Batović 1987., 348, 350.

¹¹⁹ Batović 1987., 379.

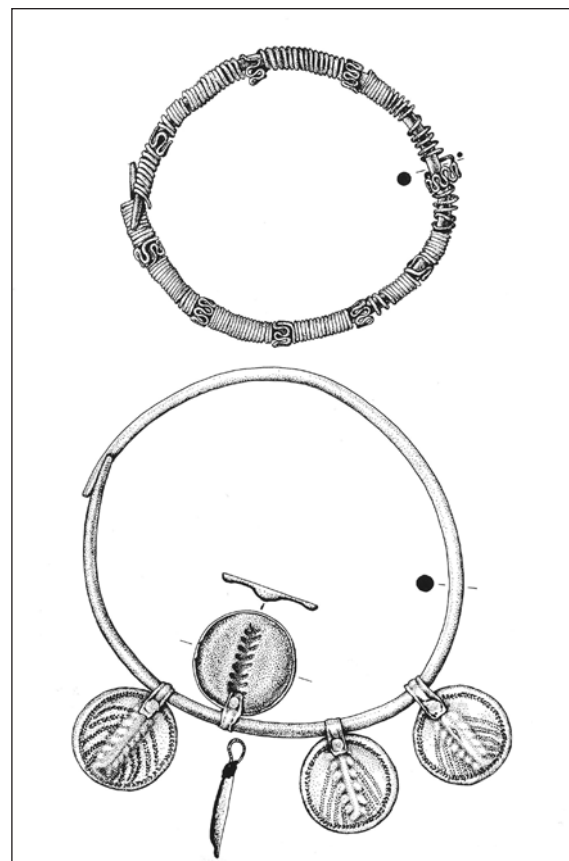
¹²⁰ Čović 1987., 431.

i svetolucijske skupine.¹⁰³

Među ukrasnim predmetima Grupe Donja Dolina - Sanski most, na prostoru Bosanske Posavine, između ušća Une i Vrbasa u Savu te južnim brdskim područjima u porječju Sane, torkvesi su uobičajeni predmet nošnje faza 1, 2b i 2c, odnosno od 8. st. pr. Kr. do druge polovine 6. st. pr. Kr. Poznate su čvoraste i tordirane ogrlice kao i glatke s brončanim prstenima (sl. 19).¹⁰⁴ U fazi 3 pojavljuju se ogrlice od željezne žice s krajevima zavnutim u ušicu i s nanizanim krupnim jantarnim i sitnim staklenim perlama.¹⁰⁵

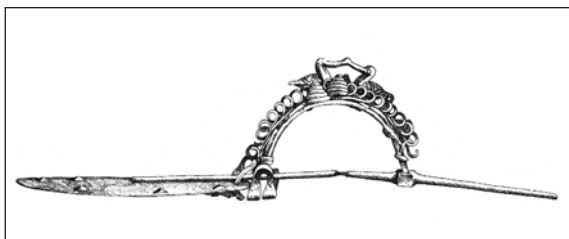
U Grupi Budinjak na jugozapadnom rubu Panonske nizine čvorasti torkvesi rastvorenih krajeva, okrugla presjeka te pločasto raskucanih i cjevasto savijenih krajeva prisutni su u grobovima tumula datirani u 8. st. pr. Kr.¹⁰⁶

Kako prostorno Otok Krk tijekom kasnog brončanog doba i željeznog doba pripada liburnskoj kulturnoj skupini, nakratko ću se osvrnuti na repertoar nakita za vrat. U liburnskoj kulturnoj skupini kasnog brončanog doba istočnog Jadrana zabilježena su tri tipa ogrlica među kojima po Batoviću, prve dvije čine torkvesi. Prvu skupinu čine tordirane, a drugu torkvesi od debele žice ukrašeni motivom jelove grančice, cik-cak i kružnih crta.¹⁰⁷ Torkvesi se kod Liburna javljaju u I. fazi oblikovanja kulturne grupe u 9. st. pr. Kr. no za razliku od nekih drugih grupa, ovdje se smatra da nije izravni nasljednik prethodne faze zbog prekida kojeg su uzrokovale balkansko-panonske seobe.¹⁰⁸ U narednom razdoblju od 8. do 5. st. pr. Kr. između čak 12 vrsta ogrlica, često se koristi kombinacija materijala¹⁰⁹ dok su one uvijene, rijetke (sl. 20 a-b).¹¹⁰ Ako je vjerovati da naš srebrni torkves potječe s Krka, onda nalaz svakako moramo promatrati u kontekstu liburnske kulture željeznog doba.¹¹¹ Do danas poznat nakit pretežno je rad domaćih majstora koji su vanjske impulse prilagodili lokalnim potrebama.¹¹² Pored dva poznata tipa torkvesa kod Liburna,¹¹³ na Krku do sada nisu bili prisutni.¹¹⁴ Nakit koji je kod Liburna mnogobrojan i raznolik najvećim dijelom potječe iz grobova dok su ostave malobrojne. Osim ostave iz Jagodnje i iz Kruševa, materijal potječe iz poznate ostave iz Baške. U bogatom repertoaru nakita za glavu, vrat, ruke, odjeću, napravljen najčešće od bronce, ne nedostaje ni onaj napravljen od željeza, olova, staklene paste, jantara, kamena, pečene zemlje i školjaka. Izuzetne primjere predstavlja nakit izrađen od srebra. Liburni vole i kombinaciju materijala i oblika (sl. 21).¹¹⁵ Dok kod drugih tipova nakita, osobito fibula, pratimo razvoj liburnske kulture, torkvesi nisu pretjerano kronološki osjetljivi.¹¹⁶ Bogatstvo i posebnost oblika kao

i nalaz kalupa (u Radovinu, Bribiru i Mergu na Cresu) govori u prilog da su Liburni većinu nakita izrađivali u domaćim radionicama.¹¹⁷ Zbog bogatstva predmeta, ali i nalaza već spomenutih kalupa, te zgure, smatra se da su Liburni za rad radionica morali uvoziti znatnu količinu kovine iz prostora Apeninskog poluotoka s obzirom da su u određenom vremenskom rasponu bili gospodari i prostora ali i apsolutno dominirali pomorstvom i trgovinom na Jadranu (već tijekom II. faze razvoja kulture).¹¹⁸ Uvoz iz Italije podrazumijeva i veće količine srebra.¹¹⁹ Naravno da ne možemo isključiti kontakte i uvoz materijala i s prostora središnje Bosne odakle je i glasinaka kulturna grupa III c faze mogla pribavljati tordirane torkvese.¹²⁰ Željezna ruda ali i gotove proizvode mogli su dobivati iz ne pretjerano dalekih krajeva s bogatim ležištima kao

što su Dolenjska ili Posavlje. Ipak, valja imati na umu da ono što izgleda logično, da blizina dvaju prostora znači i dobre trgovačke i kulturne veze, nije se uvijek pokazalo točnim. Slučaj je to notranjske kulturne skupine koja iako u neposrednoj blizini Italije gotovo da ne poznaje import.¹²¹ Liburni su razvili svoju kulturu samostalnim razvojem na osnovi nasljeđa, usvajanjem italskih i helenističkih utjecaja kao i direktnim importom.¹²² Da li je naš torkves nastao na prostoru liburnske dominacije ili je uvoz, ostaje

nejasno. S obzirom da se pored velikog bogatstva nakita torkvesi javljaju sa zanemarujućim brojem primjera, a da je veća upotreba srebra u posljednjoj fazi liburnske kulture prihvaćena pod stranim utjecajima,¹²³ naš torkves radije vidimo kao izravni import.

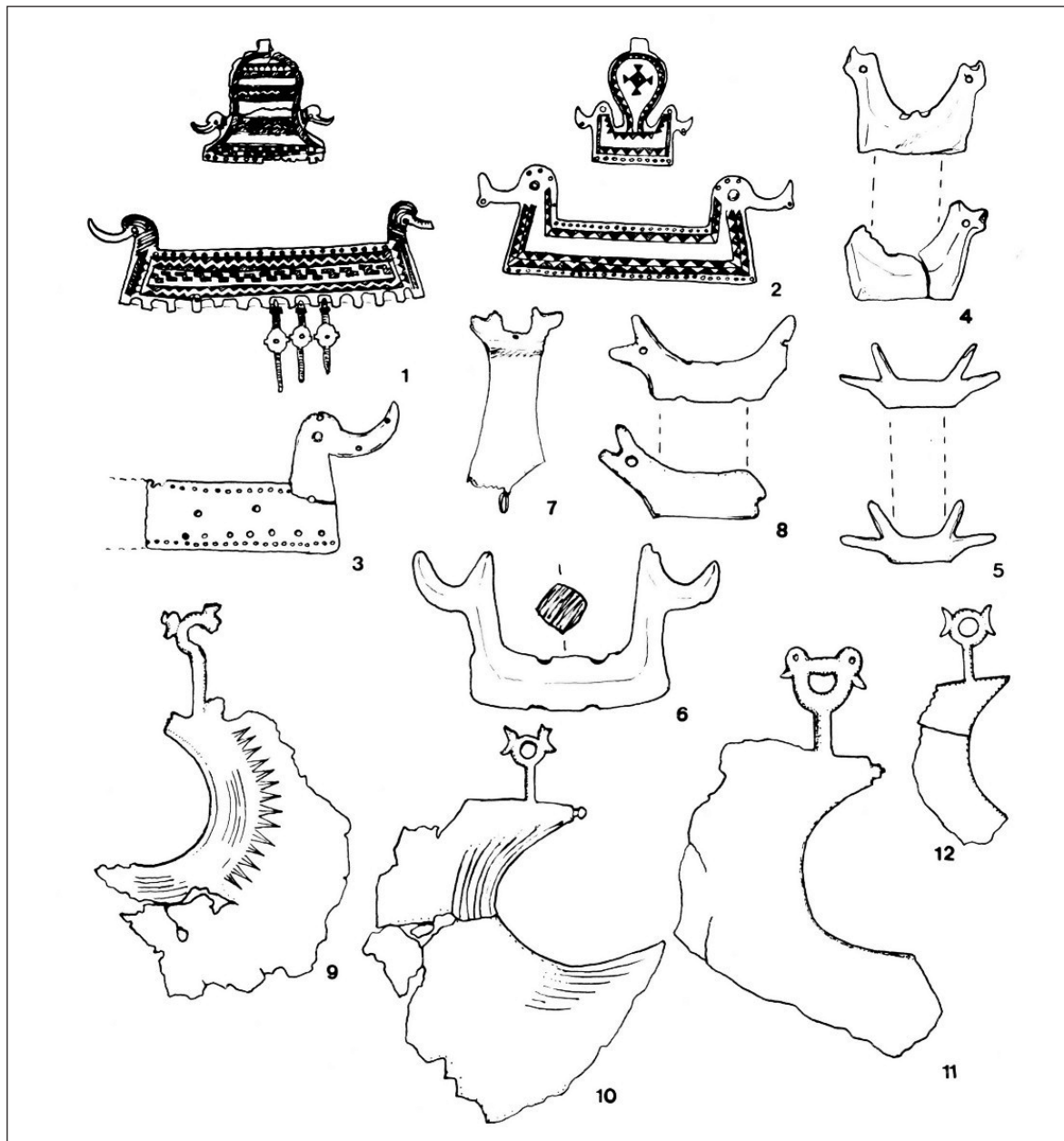
Ovakav oblik tordiranja Liburni poznaju na lučnim fibulama kao i na narukvicama. Tordirane lučne fibule karakteristični su materijal 8. st. pr. Kr., dok tordirana narukvica s uvijenim završetkom datirana je u stariju fazu kulture polja sa žarama (Ha A1).¹²⁴

Ono što naš torkves čini posebnim jest materijal od kojeg je napravljen kao i završetci u obliku ptičjih glava.

Srebro nije novost na prostorima Caput Adriae¹²⁵ no torkves iz Krka jamačno ima drugačije karakteristike od već poznatih nalaza.¹²⁶ Među obiljem nakita¹²⁷ koji

Sl. 23. Fibula na čijem luku centralni motiv čine ptice (Batović 1987., T. XI, 16).

Sl. 24. Motivi ptica na predmetima željeznog doba Liburna (Glogović 1989., Tab. 24).

¹²¹ Gabrovec 1987., 162.

¹²² Batović 1987., 388.

¹²³ Batović, 1974., 184.

¹²⁴ Glogović 1989., 18-19, T. 17: 2-7; 33, T. 35: 8.

¹²⁵ Srebrni nakit je poznat sa histarskog područja (iz Nezakcija - Mibovilić 1995.), liburnskog (ostava iz Jagodnje Gornje - Batović 1974.), područja Notranjske (Guštin 1975.) kao i Caput Adriae (Righi 1983., 161-173; Croce Da Villa 1999).

¹²⁶ Iako nalaz ne predstavlja sličnost s poznatim predmetima na prostoru Sjevernog Jadrana, ne možemo zanemariti primjer nalaza u Nezakciju gdje je između 1979. i 1983. pronađen materijal koji svojim oblicima izlazi "iz nakita prapovijesne tradicije istarskog područja". Nakon detaljne analize postao je presudan za oblikovanje spoznaje o posljednjoj, VI. fazi razvoja Histria (Mibovilić 1995., 80).

¹²⁷ Od srebra su izradene fibule, ogrlice, narukvice, naušnice, vezice za pojas, privjesci i prstenje (Batović 1987., 363).

Sl. 25. Torkvesi s motivom nasuprotno postavljenih ptica (Roualet 1991., 150).
Sl. 26. Torkvesi s razvijenim završecima na tipološkoj tabli liburnskog materijala (Lollini 1976., T. X, 5, 6, 8).

Sl. 27. Završeci torkvesa po Horedtu (Horedt 1973., sl. 5).

Sl. 28. Fibula ukrašena ptičjim glavama, Prozor (Lo Schiavo 1970., T. VI, 13).

¹²⁸ U tumulusu u blizini Vrbnika, kod sela Garice, pronađeni su "zlatni obruči" (Matejčić 1966., 332).

¹²⁹ Ptice su neizostavan element u mnogim mitovima, religijama, vjerskim tekstovima. Ptice svojom pojavom aludiraju na let, a let simbolizira vezu između neba i zemlje odnosno neraskidivu vezu između života i smrti. Let ptice je let duše oslobođene zemaljske težine. Ptice su slika intelektualnih funkcija ili pak simboliziraju dubovno stanje. One su simbol besmrtnosti duše i imaju ulogu posrednika između neba i zemlje. Ptici je suprotstavljena zmija kao simbol zemaljskog svijeta. U vedskim tekstovima ptice su simbol naklonosti bogova prema ljudima, a kako se smatralo da bogovi lete one su ujedno i simbol božanske slobode. Većina religija Bliskog istoka i Egipta vjeruju da se nakon smrti duše pokojnika na nebu pretvaraju u ptice. Korijene takvog mišljenja nalazimo i u prapovijesnoj Europi. Kod Kelta se javljaju razne ptice od labuda, ždrala, guske, gavrana do kokoši koje su gotovo uvijek glasnici ili pomoćnici bogova. Pticama se iskazivalo osobito štovanje (Chevalier - Gheerbrant, 1983., 540-542). Ptice su čest simbol solarnog božanstva u ranijim periodima, dok ih u željeznom dobu zamjenjuju cijele figure ili samo glave konja (Drechsler-Bižić 1987., 437).

¹³⁰ Majnarić-Pandžić 1997., 29-35.

¹³¹ Kamena skulptura tzv. Božica plodnosti iz Nezakcija prepoznata je kao nadgrobni spomenik ili pak dio kulturne arhitekture zbog više elemenata zamršenog ikonografskog sadržaja. Na glavnom bloku ispred konjanika, nalazi se baza na kojoj se pretpostavlja da je bila postavljena ptica (Majnarić-Pandžić 1998., 278-280).

¹³² Majnarić-Pandžić 1998., 202; Kukoč 2009., 155, sl. 210.

¹³³ Drechsler-Bižić 1987., 438, sl. 25:18.

¹³⁴ Vinski-Gasparini 1987., 208, T. XX, 12.

¹³⁵ Balen-Letunić 204., 381, 44

¹³⁶ One se javljaju na fibulama, privjescima od bronce i jantara te na pektoralima (Batović 1981., 24, sl. 13: 5, 6, 9, 10; Batović 2003., sl. 7: 2, 3; Batović 1987., T. XL: 18; Glogović 1989., T. 24).

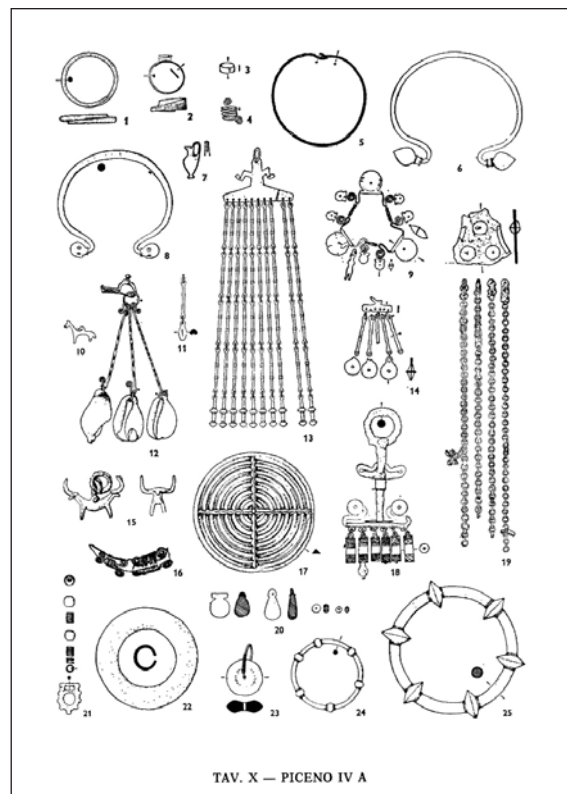
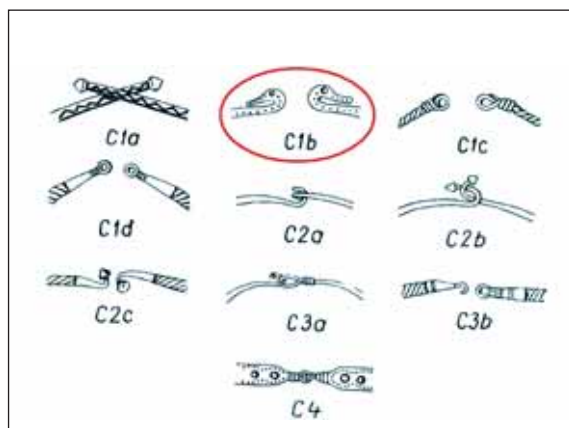
¹³⁷ Roualet 1991., 150.

¹³⁸ Almagro-Gorbea 1991., 399.

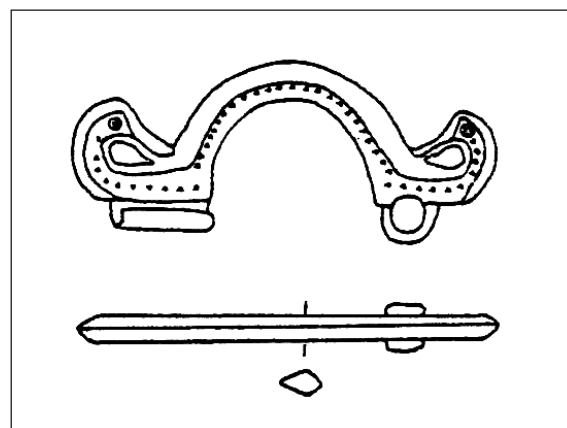
većinom potječe iz liburnskih grobova i ostava, prevladava onaj napravljen od bronce iako se sporadično javlja i srebrni, kao i onaj olovni. Pored srebrnih predmeta iz Baške, s otoka je poznat i zlatni nalaz.¹²⁸

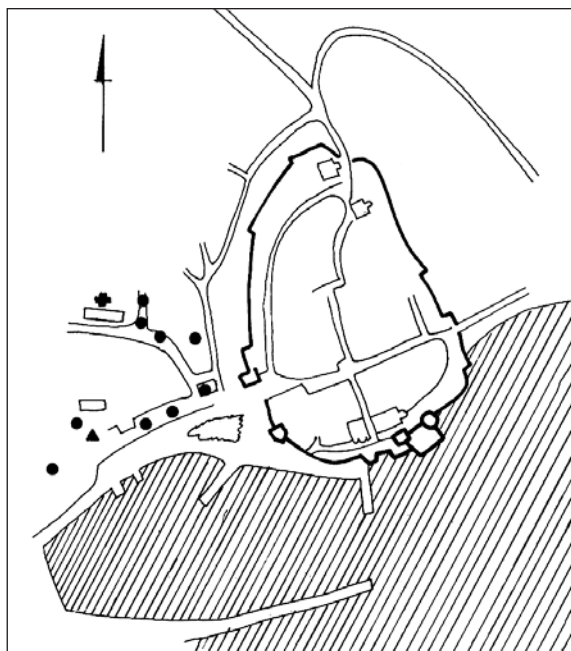
Pri analizi elemenata našeg torkvesa, pažnju privlači motiv ptice kojim završavaju krajevi tordirane srebrne žice (sl. 22). Ptičje glave u pravilu predstavljaju značajan ikonografski element.¹²⁹ Javljaju se na fibulama, iglama, pektoralima, ali i kao važan element kovan na novcu.¹³⁰ Mogu biti i samostalne skulpture no i dio kompozicije (Božica plodnosti - Nezakcija).¹³¹ Ptice su jedan od čestih simboličnih prikaza kulture polja sa žarama najčešće upotrijebljene kao element na bogatom nakitu koji je mogao imati apotropejsko značenje.¹³² One su sastavni dio scena vezanih uz obred ukopa kao što je vidljivo na crtežu brončanog okova pojasa iz kuće na gradini Veliki Vital kraj Prozora.¹³³ Javljaju se kao dodaci na luku fibula u vremenu HaC stupnja Grupe Martijane-Kaptol (između završnog 7. i ranijeg 6. st. pr. Kr.),¹³⁴ kao i dijelovi japodskih fibula iz groba nekropole Kompolje datirane u 5. st. pr. Kr.¹³⁵ Motiv stiliziranih nasuprot postavljenih glava ptica nije novost u liburnskoj sitnoj plastici (sl. 23), osobito u repertoaru od 8. do 5. st. pr. Kr. što je moguće povezati sa starim motivima kulture polja sa žarama (sl. 24).¹³⁶ Ptice

TAV. X — PICENO IV A

na brončanim tordiranim i glatkim torkvesima druge polovice 5. st. pr. Kr. francuskih nalazišta Breuvery i Sarry dio su zamršenih kompozicija ikonografskih sadržaja. Kod prvog primjera ptice pridržavaju "drvo života", a kod drugog svojim kljunovima podupiru nedefinirani motiv (sl. 25).¹³⁷ U Museo Provincial (Lugo - Portugal) čuva se zlatni torkves nepoznate provenijencije, datiran okvirno od 5. do 2. st. pr. Kr., čije je tijelo ukrašeno ugraviranim ptičicama.¹³⁸ Među raznovrsnim materijalom četvrte faze picenske kulture izdvajaju se tordirani torkvesi na čijim su krajevima završeci oblika češera ili pak ljudskih glava, sirena ili morskih konjića (sl. 26).¹³⁹ S druge strane, na istoku, ali nekoliko stoljeća kasnije, završeci srebrnih torkvesa Dačana također pokazuju raznovrsnost oblika: zadebljanih krajeva, jednostavno savinutih krajeva, krajeva oblika dugmeta, krajeva oblika trake, manžetastih krajeva

itd. Torkves s Krka možemo usporediti s Horedtovim C1b tipom, zaključaka sa životinjskim glavama (sl. 27).¹⁴⁰ Nama najbliži, ali glatki brončani torkves sa završecima u obliku stiliziranih ptičjih glava, potječe iz nekropole u Sočerbu (San Servolo) datiran u 6.-5. st. pr. Kr.¹⁴¹ koji pokazuje direktne picenske utjecaje na sjevernu Italiju i Dalmaciju.¹⁴² Iako sličnih završetaka u obliku stiliziranih ptičjih glava, i one picenske tako i ovaj iz zaleđa Trsta teško možemo povezati s našim torkvesom. Isto tako, nalazišta Caput Adriae, pokrajine Friuli - Venezia Giulia i Padske nizine¹⁴³ nude veliku raznolikost srebrnih torkvesa od uvijene žice, no u usporedbi s našim primjerkom ne pružaju dovoljno elemenata za analogiju. Iz nekropole Prozor kraj Otočca potječe fibula s dvije nasuprotne stilizirane ptičje glave koje aludiraju na dački C1b tip završetaka torkvesa (sl. 28).¹⁴⁴ Bez jasnog konteksta nalaza, teško je dovesti u vezu srebrne pletene ogrlice Caput Adriae, pa i šire sve do Iberijskog poluotoka, s jednostavno tordiranim torkvesima koji nastaju istovremeno.¹⁴⁵ No ipak, nalaz s Krka, mogao se naći na putu razmjene i trgovine između Istoka i Zapada - između Dacije i Iberijskog poluotoka koja se odvijala tijekom kasnog latena.¹⁴⁶ Na tom putu našli su se torkvesi iz ostave iz nalazišta Duga Dolina kraj sela Bare oko 6 km istočno od Požarevca. Srebrni torkves od deblje tordirane žice s glatkim završecima ukrašenim urezanim geometrijskim motivima, završavaju jako stiliziranim ptičjim glavama. Predmeti iz ostave, pa time i torkvesi, odražavaju preživljavanje autohtonih, dačkih elemenata na kraju stare ere.¹⁴⁷ Torkvesi, ali i ostali predmeti umjetničkog obrta Dacije i Iberijskog poluotoka,

kao uostalom vjerojatno i naš torkves s Krka pod snažnim su dojmom helenističke tradicije obrade srebra čime su neosporno ostavili trajan pečat kasnolatskom vremenu.¹⁴⁸ Ako torkves promatramo kao predmet s otoka Krka, bilo da je nastao na liburnskom teritoriju ili da je import, svakako ga možemo datirati u posljednju, petu fazu razvoja liburnske kulture i to u njen drugi stupanj B (2. i 1. st. pr. Kr.), kada pod snažnim helenističkim utjecajem dolazi i do češće upotrebe srebra.¹⁴⁹

I još da se osvrnemo na mogući prostor nalaza u samom gradu Krku. Nekropole otoka Krka slabo su poznate: Šula, Garice, Baška, Punat i Krk. Materijal koji potječe iz grobova vrlo često poznajemo samo djelomično tek iz zaštitnih istraživanja. Pretežno su to tumuli s grobovima sa zgrčenim pokojnicima (Šula, Garica). U Krku, kao i u Ninu, ukopi se nalaze izvan gradskih bedema, gdje postoji kontinuitet ukopa od prapovijesti do rimskog doba, pa i dalje (sl. 29, 30).¹⁵⁰ Kao i kod većine poznatih željeznodobnih liburnskih nekropola, teško je govoriti o njihovim tlocrtima, orijentaciji grobova, broju pokojnika kao i o ekonomskom statusu pokojnika.¹⁵¹

Ovdje valja još jednom naglasiti da se prostor sjevernog Jadrana pa time i otok Krk, nalazio na putu doticaja kultura Sredozemlja, Balkana, istočnoalpskog prostora i sjeverne Italije gdje se uz važan import stvarao vlastiti kulturni izričaj (fibula tipa Baška).¹⁵² U tom svjetlu možemo skrenuti pažnju na vjekovnu vezu između daleke Dacije nekad, a Rumunjske danas, odakle su manje skupine ljudi stizale na ovaj prostor gdje su razvile poseban izričaj kroz materijalnu i nematerijalnu kulturu.¹⁵³

I na kraju valja naglasiti da, sve što je rečeno i napisano valja uzeti s dozom rezerve jer bez točnih podataka o nalazu, često je naš posao vrlo dugotrajan i nesiguran, a ako, kao u ovom slučaju, nije siguran kontekst u donošenju zaključaka valja biti dodatno oprezan.¹⁵⁴

Sl. 29. Tlocrt grada Krka s položajem nalaza prapovijesnih i antičkih grobova (Glogović 1989., sl. 2).

Sl. 30. Zračni snimak grada Krka.

¹³⁹ Lollini 1976., 135, T. X: 5, 6, 8; Preložnik et all. 2006., 41, br. 16.

¹⁴⁰ Horedt, 1973., 138, sl. 5.

¹⁴¹ Vidulli Torlo 2002., 73-74.

¹⁴² Crismani, Rigbi 2002., 89.

¹⁴³ Rigbi 1983., 171, fig. 4; Guštin 2009., 478, abb. 2. Iz Nezakcija je također poznat jedan ulomak torkvesa od uvijene žice s čvorom kojeg autorica vidi u kontekstu indirektnih keltskih upliva preko Grupe Idrija i Notranjske u vremenu srednjeg i kasnog latena (Mihovilić 1991., 162, Fig. 1: 15).

¹⁴⁴ Lo Schiavo 1970., 411, Tav. VI: 13.

¹⁴⁵ Guštin 2009., 480.

¹⁴⁶ Guštin 2009., 483.

¹⁴⁷ Popović / Borić-Brešković 1994., 13-15, sl. 1.

¹⁴⁸ Horedt 1973., 36, 139.

¹⁴⁹ Batović 1987., 351.

¹⁵⁰ Žic-Rokov 1962.; Glogović 1989., 7, sl. 2.

¹⁵¹ Glogović 1989., 7-8.

¹⁵² Glogović 1989., T. 30: 3; Blečić 2002, T. 3-7.

¹⁵³ Povijesna vrela bilježe doseljavanje etničkih skupina Istrorumunja - Čiribirca - Čiča - Vlaba - Morlaka u dijelove sjeverne Istre i otoka Krka tijekom 14. st. Oni su kao pastiri došli sa svojim stadima iz sjeverne Dalmacije, a tijekom dugog vremenskog razdoblja i dužine puta, od svog izvornog identiteta sačuvali su samo govor. Korijen same riječi Vlah i Vlasi, nalazi se u staro-engleskoj riječi Wealb koja se pretvorila u Wales (=Vels), od koje je nastao i etnonim Walba, ime kojim su Germani zvali Kelte, a on je opet nastao po plemenu Volcae. Romanizacijom Kelta Germani su sve romanizirane narode počeli nazivati Walbae. (Filipi 2002.).

¹⁵⁴ Ovom prilikom zahvaljujem svima koji su mi na bilo koji način pomogli pri analizi nalaza, a u prvom redu prof. dr. sc. Mitji Guštinu i dr. sc. Dunji Glogović

LITERATURA:

- ALMAGRO-GORBEA, MARTIN 1991. *I Celti della penisola iberica*, u: *I Celti*, Milano 1991., 389-407.
- BALEN-LETUNIĆ, DUBRAVKA 2004. *Japodi (Iapodes; Japoden)*, u: *Ratnici na razmeđu Istoka i Zapada (Warriors at the crossroads of East and West; Krieger am Scheideweg zwischen Ost und West)*, katalog izložbe, Zagreb 2004., 212-257 (engl. 212-257; njem. 212-257).
- BALEN-LETUNIĆ, DUBRAVKA 2006. *Japodi. Arheološka svjedočanstva o japodskoj kulturi u posljednjem pretpovijesnom tisućljeću*, Ogulin 2006.
- BARFIELD, LAWRENCW *Northern Italy, Before Rome, Thames and Hudson*, 1971.
- BATOVIĆ, ŠIME, 1960. *Iz željeznog doba Liburnije*, *Diadora 1*, Zadar 1960.
- BATOVIĆ, ŠIME, 1974. *Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture*, *Diadora 7*, Zadar 1974., 159-233.
- BATOVIĆ, ŠIME 1981. *Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije, Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, Zadar 1981.
- BATOVIĆ, ŠIME 1982. *Kultura starih Liburna*, *Domesti 12*, 1982., 7-38.
- BATOVIĆ, ŠIME 1983. *Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju, Praistorija jugoslavenskih zemalja, Bronzano doba*, Sarajevo 1983., 271-460.
- BATOVIĆ, ŠIME 1987. *“Liburnska grupa”*, *Praistorija jugoslavenskih zemalja, Željezno doba*, Sarajevo 1987., 339-390.
- BLEČIĆ, MARTINA 2002. *Kastav u posljednjem tisućljeću prije Krista*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s, XXXV, Zagreb 2002., 67-146.
- BULIĆ, FRANE - POLONIJO, MATE 1931. *“Starinski nalaz u Krku”*, *Povodom pedesetogodišnjice jubileja Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku (Bulletin d'Archeologie et d'Histoire Dalmate) 1878-1928*, Split 1931., 73-77.
- CHARPY, JEAN-JACQUES 1991. *La Champagne*, u: *I Celti*, Milano 1991., 243-250.
- CHEVALIER, JEAN - GHEERBRANT, ALAIN *Rječnik simbola, mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Zagreb 1983.
- CRISMAN, ANNA, RIGHI, GIULIANO *Considerazioni sul materiale protostorico di San Servolo*, in: *La necropoli di San Servolo. Veneti, Istri, Celti e Romani nel territorio di Trieste, Vidulli Torlo (a cura di)*, Trieste 2002, 89-94.
- CROCE DA VILLA, PIERANGELA, 1999. *La romanizzazione lungo il tracciato della via Annia tra Altino e Concordia*. In: *Giovannella Cresci Marrone (a cura di), Vigilia di romanizzazione. Altino e il Veneto orientale tra II e I sec.a.C. Atti del convegno, Venezia, San Sebastiano, 2 - 3 dicembre 1997. Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina 11*, Roma 1999, 211-228.
- ČIŽMAR, MILOŠ 1991. *La Moravia*, u: *I Celti*, Milano 1991., 273-276.
- ČOVIĆ, BORIVOJE, 1987. *“Grupa Donja Dolina - Sanski most”*, *“Srednjodalmatinska grupa”*, *“Srednjobosanska grupa”*, *“Glasinačka kultura”*, *Praistorija jugoslavenskih zemalja, Željezno doba*, Sarajevo 1987., 232-286; 442-480; 481-530; 575- 643.
- DELONGA, VEDRANA 2005. *Redni broj 127, Lokalitet Tugare-Donji Vital*, *HAG 1/2004.*, 250-251.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, RUŽICA, 1987. *“Japodska grupa”*, *Praistorija jugoslavenskih zemalja, Željezno doba*, Sarajevo 1987., 391-441.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, RUŽICA, 1987. *“Japodska grupa”*, *Praistorija jugoslavenskih zemalja, Željezno doba*, Sarajevo 1987., 391-441.

- FILIP, GORAN 2002. *Istruruminski lingvistički atlas / Atlasul Lingvistic Istroromân atlas / Atlante Linguistico Istrorumenno, Pula, 2002.*
- GABROVEC, STANE, 1987. "Dolenjska grupa"; Svetolucijska grupa"; "Notranjska grupa", *Praistorija jugoslavenskih zemalja, Željezno doba, Sarajevo 1987.*, 29-119; 120-150; 151-177.
- GABROVEC, STANE - MIHOVIĆ, KRISTINA, 1987. "Istarska grupa", u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja, Željezno doba, Sarajevo 1987.*, 293-339.
- GARAŠANIN, MILUTIN *Moriška (mokrinska) grupa, Panonsko-podunavska regija, Praistorija jugoslavenskih zemalja, Bronzano doba, Sarajevo 1983.*, 476-484.
- GLOGOVIĆ, DUNJA, 1989. *Prilozi poznavanju željeznog doba na sjevernom Jadranu, Hrvatsko Primorje i Kvarnerski otoci, Monografije 1, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, Zavod za arheologiju, Zagreb 1989.*
- GUŠTIN, MITJA 1975. *Kronologija notranjske skupine. Arheološki vestnik, Acta archaeologica, XXIV, 1973., Ljubljana 1975.*, 461-492, T. 1 - 14.
- GUŠTIN, MITJA 1991. *Posočje in der jüngeren Eisenzeit. Katalogi in monografije 27, Ljubljana 1991.*
- GUŠTIN, MITJA 2009. *Der Torques, Geflochtrner Drahtschmuck der Kelten und ihrer Machbarn, ART E FACT, Festschrift für Sabine Rieckhoff zum 65. Geburtstag, Teil 2, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 172, Professur für Ur- und Frühgeschichte der Universität Leipzig, Bonn 2009, 477-487.*
- HORED, KURT, 1973. *Die dakischen Silberfunde. Dacia 17, 1973, 127-167.*
- KAUL, FLEMMING 1991. *I torques a pall, u: I Celti, Milano 1991.*, 540.
- KOLAK, TATJANA *Japodski ženski grob iz Konjskog brda, Povijest u kršu, Zbornik radova projekta "Naselja i komunikacije u kontekstu veza jadranskog priobalja i unutrašnjosti", (urednik B. Olujić), APLPIUM ILLYRICARUM STUDIA, Vol I., Zagreb 2008.*, 107-113.
- KRUTA, VENCESLAS 1991. *I Celti della prima espansione storica (IV secolo a.C.); La religione. u: I Celti. Milano 1991.*, 195-214; 499-508.
- KRUTA, VENCESLAS - MANFREDI M., VALERIO 1999. *I Celti in Italia, Storia di un popolo, Milano 1999.*
- KUKOČ, SINEVA *Japodi - fragmenta symbolica, Književni krig Split, Biblioteka znanstvenih djela 164, Split 2009.*
- LO SCHIAVO, FULVIA 1970. *Il gruppo liburnico-japodico, Atti dell'Accademia dei Lincei, VIII, vol. XIV, Roma 1970.*
- LOLLINI, G. DELIA, 1976. "Sintesi della civiltà picena", *Jadranska obala u protohistoriji, Kulturni i etnički problemi. Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X 1972.*, Zagreb 1976., 117-153.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, NIVES, 1997. "Nalaz vindičkog statera iz Vinkovaca", *Opuscula archaeologica 21, Zagreb 1997.*, 29-35
- MATEJČIĆ, RADMILA 1966. *Nalaz balštatskog nakita iz Šula, Jadranski zbornik VI, Rijeka - Pula 1966.*, 331-340.
- MATTEI, MARINA, 1991. "Il galata capitolino", u: *I Celti, Milano 1991.*, 70-71.
- MIHOVIĆ, 1987. *Poreština u kontekstu željeznog doba Istre i susjednih kulturnih skupina, Zbornik Poreštine 2, Poreč 1987.* 41-49.
- MIHOVIĆ, KRISTINA 1977. *Nekropola Gradine iznad Limskog kanala. Histria archaeologica III/2, Pula 1972 (1977).*
- MIHOVIĆ 1991. *L'Istria dal IV al I secolo a. C., Preistoria e protostoria dell'Alto Adriatico, Antichità Altoadriatiche, XXXVII, Udine 1991, 157-164.*

- MIHOVIĆ, KRISTINA 2001. *Nesactium, Prapovijesni nalazi 1900.-1953., MK 11, Pula 2001.*
- MONTAGNARI KOKELJ, EMANUELA, 1997. *Necropoli di S. Barbara (Elleri), u: Il civico museo archeologico di Muggia, Catalogo a cura di Franca Maselli Scotti, Muggia 1997, 145-151.*
- IL MUSEO CIVICO ARCHEOLOGICO DI BOLOGNA, a cura di Cristina Morigi Gori e Daniele Vitali, 195-196.
- POPOVIĆ, IVANA / BORIC-BREŠKOVIĆ, BOJANA, 1994. *Ostava iz Bara [The Bare board]. Monografije Narodni Muzej 8, Beograd 1994.*
- PRELOŽNIK, ANDREJ et al. *Piceni ed Europa, Catalogo della mostra, Koper 2006, Catalogo degli oggetti, 35-69.*
- RAFTERY, BARRY 1991. *I Celti pre-cristiani delle isole, u: I Celti, Milano 1991., 555-572.*
- RAPAN PAPEŠA, ANITA 2009. *Rani srednji vijek, u: Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije, Katalog izložbe, prvi svezak, Zagreb 2009., 137-142.*
- RAPIN, ANDRÉ 1991. *L'armamento, u: I Celti, Milano 1991., 321-332.*
- RIGHI, GIULIANO 1983. *La necropoli di S. Floriano di Polcenigo, Atti del convegno internazionale: Preistoria del Caput Adriae, Trieste 1983, 161- 173.*
- ROUALET, PIERRE 1991. *La "facies marniana" della Champagne, I Celti, Milano 1991, 147-154.*
- RUARO LOSERI, LAURA *Il tesoretto di San Canziano, Preistoria del Caput Adriae, Trieste 1983., 150-152.*
- SHERRATT, ANDREW *The Emergence of Elites: Earlier Bronze Age Europe, 2500-1300, in PREHISTORIC EUROPE AN ILLUSTRATED HISTORY, edied by Barry Cunliffe, Oxford University Press, 1997, 244-276.*
- SREJOVIĆ, DRAGOSLAV 1997. *Arheološki leksikon, preistorija Europe, Afrike i Bliskog istoka, grčka, etruska i rimska civilizacija, Beograd 1997.*
- ŠIMIĆ, JASNA 2004. *Grupa Dalj (Dalj Group; Dalj-Gruppe) u: Ratnici na razmeđu Istoka i Zapada (Warriors at the crossroads of East and West; Krieger am Scheideweg zwieschen Ost und West), katalog izložbe, Zagreb 2004., 35-79; 261-284.*
- ŠKOBERNE, ŽELIMIR 2004. *Grupa Budinjak (Budinjak Group; Budinjak-Gruppe), u: Ratnici na razmeđu Istoka i Zapada (Warriors at the crossroads of East and West; Krieger am Scheideweg zwieschen Ost und West), katalog izložbe, Zagreb 2004., 131-159; 315-323.*
- ŠONJE, ANTE 1979. *Ostaci groblja kod rta Sorna južno od Poreča, Histria Archaeologica, 10/2, Pula 1979., 91-110.*
- TASIĆ, N. 1974. *"Bronzana doba", u: Brukner, B., Jovanović, B., Tasić, N., Praistorija Vojvodine, Novi Sad 1974., 185-256.*
- TERŽAN, BIBA 1985. *Poskus rekonstrukcije halštatske družbene strukture v dolenskem kulturnem krogu, Arheološki vestnik 36, Ljubljana 1985.,*
- TERŽAN, BIBA 1996. *Urnenfelderzeitliche Halsringe zwischen der nördlichen Adria und Südpolen, Problemy epoki brazu i wczesnej epoki zeleza w Europie Srodkowej, Kraków 1996., 489-501.*
- TOMIČIĆ, ŽELJKO, 1992. *Neuere Erforschung der Bijelo Brdo - Kultur in Kroatien/Nova istraživanja bjelobrdске kulture u Hrvatskoj, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, vol. 9, Zagreb 1992., 113-130.*
- TORBRÜGGE, WALTER 1969. *Pradavna Evropa/Europäische Vorzeit, Umjetnost u slici, Rijeka 1969.*
- TURK, PETAR 2006. *Keltski bojevniki, Stopinje v preteklosti. Zakladi iz arheoloških zbirk Narodnega muzeja Slovenije, Ljubljana 2006., 98-99.*

- VASIĆ, RASTKO 1987. *Oblast istočnog Kosova, južne Srbije i sjeverne Makedonije, u: Praistorija jugoslavenskih zemalja, V, Sarajevo 1987., 673-689.*
- VIDULLI TORLO, MARZIA 2002. *(a cura di) La necropoli di San Servolo, Veneti, Istri, Celti e Romani nel territorio di Trieste, Trieste 2002*
- VINSKI-GASPARINI, KSENIJA, 1973. *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Monografije 1, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar 1973.*
- VINSKI, ZDENKO *Ein liburnischer Depotfund aus Baška, Archaeologica Iugoslavica 2, 1956.*
- WILKES, J. J. *The Illyrians, 1992.*
- ŽIC-ROKOV, IVAN 1962. *Ubikacija rimskog groblja i neki drugi problemi u krku, Bulletin JAZU, 1-2, Zagreb 1962., 33-40.*

SUMMARY

THE TORC - PURE ELEGANCE OF PREHISTORIC ART

Klara BURŠIĆ MATIJAŠIĆ

A twisted silver torc has been recovered at the site of Šinigoj in the town of Krk. Being a unique find of its kind on the island of Krk, the torc has triggered thoughts about the richness and artistic value of similar neck jewellery. The torc, a circular neck band, was a popular neck adornment of the large majority of prehistoric communities in Europe. From the Bronze Age on, the torc was, among other things, notably a mark of distinction of Celtic warriors. However, the custom of wearing torcs continued throughout Roman times and deep into the Middle Ages. Apart from the noted artistic value, torcs also bear a deep symbolic meaning. They offered protection to the part of the body they enclosed, while at the same time were thought to ensure a safe trip to the other world and represented faith in resurrection.

The torc, a neck band, was either worn singly or combined with several others at the same time. The body of double or multiple torcs could be smooth, tubular, twisted, or knotty. They were mostly circular, but omega-form torcs have also been observed. The twisted shape was accomplished by twisting a single wire or two wires together. The cross section of the wire is predominantly circular, but it could also be square. The ends of torcs are very varied. The bent or twisted torcs of the east Adriatic groups and cultural groups from the nearest hinterland - Histrian, Central Dalmatian, those belonging to Liburnian groups, or Iapodian torcs mostly have spiral ends. Torcs could be richly embellished by pendants, beads or decorations made of coral or red enamel. They are neck adornments in the first place, although the Iapodes wore them on skullcaps. Torcs have been found in graves, hoards, as single finds or parts of sculptures. They could be parts of female and male attire. They were very popular in the European Bronze and Iron Ages. Torcs flourished in the Late Iron Age when artisan workshops employed the best artisans to produce the most beautiful applied art examples. The first massive bronze torcs have been documented to date from the Bronze Age. They were elements of a rich attire of people from all phases of the Urnfield culture. The island of Krk, from where our bronze torc most probably originates, was part of the territory of the Liburnian cultural circle in the Iron Age, and incentives for the use of the torc and its origins can be seen in the nearer or wider surroundings. The torc was very popular with all neighbouring groups: the Histri, the Iapodes, the Delmatae, groups residing in

the pre-Alpine area, the Balkan interior (Glasinac) and the Apennine peninsula (the Piceni). According to Batović, torcs appeared with the Liburnians in the 9th century BC, in the 1st phase of the shaping of this cultural group, and they are not direct successors of the previous phase because of the interruption caused by the Balkan-Pannonian movements of people. The Liburnians used various items of jewellery produced by local workshops which made products adapted to local circumstances.

With regard to the Liburnians, we can distinguish two types of torcs, while the silver example from Krk represents an exception because of the material from which it was made, its shape and the circumstances surrounding the find. Taking into consideration the rich repertory of items made of silver and recovered from the hoard in Baška, and the discovery of items made of gold near the village of Garice, our torc probably originates from a grave of a necropolis located outside the defensive walls of the prehistoric settlement located where the city of Krk stands today. The Liburnians used silver profusely as a result of the strong Hellenistic influence. The motif of a stylized bird's head is not alien to the Liburnian culture. The bird, due to its strong symbolic meaning, was a favourite motif on items which accompanied the dead on their voyage to the other world. In the 4th phase of the Piceni culture, torc ends bearing sculptured pine cones, mermaids or human heads have been observed. More to the north, at the necropolis of Sočerb (San Servolo), a bronze torc has been recorded with ends in the form of stylized birds' heads. The authors are of the opinion that this torc shows direct influences of the Piceni culture in North Italy. The ends of torcs with stylized birds' heads can be compared to examples from Rumania and Horedt's type C1b. However, it is hard to directly link the find from Krk to well-known finds and to examples of necklaces made of knitted silver wire in the area from Caput Adria to the Iberian peninsula in the west and Dacia in the east. The torc from Krk can be dated in the last, the fifth, phase of the Liburnian culture when it was made under the strong influence of the Hellenistic way of working the silver, either as a product of one of the local workshops or imported.

Translation: Alenka Zupičić

Revision: Mark Davies